

સંગીત (તબલાં)

ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.

બધા ભારતીયો મારાં ભાઈ-બહેન છે.

હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.

હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.

હું મારા માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.

હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382 010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે. આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય સલાહકાર	પ્રસ્તાવના
શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ શાહ	
લેખન	રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.
શ્રી મુંજાલભાઈ મહેતા શ્રી રમેશભાઈ ભટ્ટ શ્રી હિતેષ પ્રજાપતિ	ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 12ના સંગીત (તબલાં) વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.
સમીક્ષા	
શ્રી જીજ્ઞેશ ટિલાવત શ્રી શાંતિભાઈ જેઠવા	આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાંત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યા છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.
ભાષાશુદ્ધિ	
શ્રી પૂર્વબિન ઓઝા	પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.
સંયોજન	
ડૉ. કિષ્ના દવે (વિષય સંયોજક : અંગ્રેજી)	
નિર્માણ-આયોજન	
ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર (નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)	
મુદ્રણ-આયોજન	
શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાયીયા (નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)	એચ.એન.ચાવડા નિયામક તા. 17-01-2017
	ડૉ. નીતિન પેથાણી કાર્યવાહક પ્રમુખ ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી
એચ. એન. ચાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, છીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

શિક્ષકો માટે

ધોરણ 12 સંગીતના અભ્યાસક્રમમાં

- (1) સંગીત કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદનાં અભ્યાસક્રમ મુજબ આપેલ છે. જેમાંથી ક્રિયાત્મકના એકમમાં આપેલ કંઠ્યના વિદ્યાર્થીઓને કંઠ્યના (ગાયન) અને સ્વરવાદના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સ્વરવાદ પ્રમાણે ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) આ સાથેના અભ્યાસક્રમ મુજબ તૈયારી કરાવવાની રહેશે.
સૈધ્ધાંતિક વિષય કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદના વિદ્યાર્થીઓ માટે સમાન (એક સરખો) રહેશે.
- (2) સંગીત (તબલાં) અભ્યાસક્રમનું પુસ્તક અલગ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે તાલવાદ (તબલાં)ના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવવાનો રહેશે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસક્રમ મુજબ ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) અને સૈધ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર)ની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.
- (3) સંગીત (કંઠ્ય) અને સંગીત (સ્વરવાદ) ના વિદ્યાર્થીઓ માટે લેખિત પરીક્ષા ભાગ-1 રહેશે. જ્યારે સંગીત (તબલાં)ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાગ-2 રહેશે.
- (4) પ્રશ્નપત્રમાં ભાગ-1 અને ભાગ-2 છાપવામાં આવશે.
- (5) સંગીત કંઠ્ય અને સ્વરવાદ અને તબલાંના અભ્યાસક્રમનું આયોજન વર્ગદીઠ ‘પાંચ’ તાસ (Period)નું છે.
- (6) આ પુસ્તકમાં ‘વિભાગ-1’માં સૈધ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર) અને ‘વિભાગ-2’માં ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કંઠ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓને ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)માં ગાયનની (ગાવાની) તાલીમ આપવાની રહેશે. જેમાં આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલ બંદિશો અને આલાપ-તાન શીખવાડવાની રહેશે. જ્યારે સ્વરવાદના વિદ્યાર્થીઓને તેમણે પસંદ કરેલા સ્વરવાદ જ તૈયાર કરાવવાના રહેશે.
સ્વરવાદના વિદ્યાર્થીઓને નીચેના સ્વરવાદમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદનો વિકલ્પ પસંદ કરવો જેવાં કે
(1) હાર્મોનિયમ (2) વાંસળી (3) સિતાર (4) સરોદ (5) વાયોલીન (6) દિલરૂબા (7) ગિટાર (8) મેન્ડોલીન
આ સ્વરવાદોમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદમાં પાઠ્યપુસ્તક આધારિત ગતની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.
- (7) આધુનિક સાધનોથી સજ્જ એવા અલગ સંગીત વર્ગની જોગવાઈ હોવી ઈચ્છનીય છે. સંગીતના આધુનિક ઉપયોગી ઈલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણો જેવા કે, સ્વરપેટી, તાનપુરો, તાલયંત્ર, ડીવીડી પ્લેયર, માર્કેટફોન, કિ-બોર્ડ, રેકોર્ડીંગ સિસ્ટીમ, સીડી તેમજ વિવિધ તાલને લગતાં ઉપકરણો સાથે અલાયદા વર્ગખંડની ભારતીય બેઠક સહિતની વ્યવસ્થા હોવી જરૂરી છે.
- (8) વિદ્યાર્થીઓની રંગમંચ તરફ દૃષ્ટિ કેળવીને તેઓનો આત્મવિશ્વાસ કેળવાય, રિયાઝ દ્વારા નૈસર્ગિક મધુર કંઠ કેળવાય. સ્વર, રાગ, તાલનું જ્ઞાન મેળવી વિદ્યાર્થી રંગમંચનું સ્થાન મેળવે તે આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે.
- (9) વિદ્યાર્થી સંગીતની રસચેતનાનો અનુભવ કરે, આનંદ માણે, કદર કરે, તે ઉપરાંત લોકસંગીતના પરંપરા મુજબના ઢાળ, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો અને અવાજ કાઢવાની સાચી ટેવ પડે, શ્વાસોશ્વાસની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવાય અને બૌદ્ધિક સમજ કેળવાય એ આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. વિદ્યાર્થીઓની રચનાત્મક (Creative) શક્તિઓને હરહંમેશ બિરદાવી જોઈએ.
- (10) ધોરણ 12 તબલાં વિષયની સૈધ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક પરીક્ષા બોર્ડ કક્ષાએ લેવામાં આવશે.

આ પાઠ્યપુસ્તક વિશે...

શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ માનવીના જ્ઞાન અને ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો વિકાસ અને સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનો છે. તદ્ઉપરાંત, સંગીતમાં તાલ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાય, સંગીતમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તે રીતે શિષ્ટ સંગીતની સમજ ધરાવતા સમાજનું નિર્માણ થાય, તે પણ છે.

સંગીત વિદ્યામાં તાલ એ સંગીતનો પ્રાણ છે. તાલ એ ગાયન, વાદન અને નૃત્યની સર્જનાત્મક કલાને જીવંત બનાવી કલાકારની રંગમંચ પ્રસ્તુતિની સુંદરતામાં વધારો કરે અને રસજ્ઞ શ્રોતાઓના ચિત્તને પ્રસન્નતાથી ભરી દઈ આનંદ આપે એવી તાલની સજાવટ માટે વિદ્યાર્થી પ્રત્યક્ષ ગુરુ પાસે તાલીમ લઈ તાલના વિવિધ ઠેકા, માત્રા સાથે લયની સમજ સાથસંગત માટે કેળવે તે અત્યંત જરૂરી છે.

વહેતા સમયને લયથી બાંધવો એ તાલ. તાલ એ ગાયન, વાદન કે નૃત્યની ક્રિયામાં પ્રાણ પૂરી ગીતને ગતિ આપે છે. ભારતીય તાલવાદ્યોમાં ચામડાથી મઢેલા વાદ્યો જેવા કે, પખવાજ, તબલાં, ઢોલ, ઢોલક, નાલ વગેરેમાંથી નીકળતો ઘેરો અવાજ ગાયન - વાદનની ક્રિયામાં ભળી જઈ ક્રિયાને નિયંત્રિત કરી, કલાકારની કલ્પના શક્તિમાં વધારો કરી ઉત્સાહ વધારે છે અને શ્રોતાઓના મન-હૃદયને આનંદીત કરે એવું ખાસ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની તાકાત તાલમાં રહેલી છે.

ભારતીય સંગીતમાં તાલ એક અને એના સ્વરૂપ અનેક છે. ગાયન, વાદન અને નૃત્યની ક્રિયામાં આંટીઘૂંટીમાં તાલ રચાય છે. તાલ રમે છે અને રમાડે છે. તાલમાં લયકારીનું ગણિત અને સમયના સૂક્ષ્મ ભાગની ગણતરી થાય છે. જે ભારતીય તાલની વિશિષ્ટતા છે. ભારતીય સંગીત સ્વરપ્રધાન છે. જ્યારે વિદેશી સંગીત તાલ પ્રધાન છે.

આ પુસ્તકમાં અવનઘ વાદ્ય - તબલાંનો પૂર્ણ પરિચય તથા તે વાદ્યોને કેવી રીતે વગાડવા તેની રીત, તેના વિવિધ ગુણો અને અલગ-અલગ માત્રાઓ અને બોલથી બનતા તાલ કેવી રીતે વાગે તે સરળ શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

તબલાં વાદનને સમજવા માટે લય, તાલ, સમ, ખાલી, કાયદા, ટુકડા, રેલા, પરન વિગેરે પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય ઉદાહરણ સહિત સમજાવવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ આવી તબલાંવાદનની પ્રયોગલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે કરશે, તેવી અપેક્ષા સહ.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ 1 : સૈદ્ધાંતિક

1.	તાલશાસ્ત્ર	1
2.	વિવિધ તાલોમાં તબલાંવાદન	6
3.	તબલાંના ઘરાના તથા તેની વિશિષ્ટતા	13
4.	વાદ્ય વર્ગીકરણની વિસ્તૃત જાણકારી	19
5.	વાદ્ય જ્ઞાન	21
6.	પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા	23
7.	ગાયન શૈલી	25
8.	દક્ષિણી તાલ પદ્ધતિ વિશે સામાન્ય જ્ઞાન	28
9.	જીવનચરિત્ર	30
10.	નિબંધ	33

વિભાગ-2 ક્રિયાત્મક

1.	તાલ માહિતી	35
2.	વિલંબિત લયના તાલ અને મુખડા	41
3.	તબલાં મેળવવાનું સામાન્ય જ્ઞાન	43
4.	ગાયનશૈલીના તાલ	44
5.	બોલની નિકાસવિધિ	45
6.	ત્રિતાલમાં વાદન	48
7.	તાલ રૂપક	64
8.	ઝપતાલમાં વાદન	67
9.	તાલ દાદરા, કહેરવામાં લગ્ગી તથા તિહાઈ	70
10.	લોકવાદ્યો અને વાદ્યકારો	72

વિભાગ 1 : સૈદ્ધાંતિક

1

તાલશાસ્ત્ર

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં અભ્યાસક્રમમાં આપેલા તાલો જેવા કે ઝપતાલ, તેવરા, વિલંબિત એકતાલ, ધમાર, પંજાબી વગેરેને ઠાય, દુગુન, તિગુન, ચૌગુન જેવી લયકારીમાં લિપિબદ્ધ કરવાની સમજ આપવામાં આવેલ છે. એ દ્વારા વિદ્યાર્થી દરેક તાલોને લિપિબદ્ધ કરી શકે તથા વગાડી પણ શકે.

તાલ માહિતી

માત્રા - 10

ખંડ - 4

તાલી - 1, 3, 8 ઉપર

ખાલી - 6 ઉપર

જાતિ - ખંડ

ઝપતાલ ઠાયલય

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
×		2			0			3		×

(1) દુગુન :

ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	
×		2			
ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	ધીં
0		3			×

(2) તિગુન :

ધીંનાધીં	ધીંનાતીં	નાધીંધીં	નાધીંના	ધીંધીંના	
×		2			
તીંનાધીં	ધીંનાધીં	નાધીંધીં	નાતીંના	ધીંધીંના	ધીં
0		3			×

(3) ચૌગુન

ધીંનાધીંધીં	નાતીંનાધીં	ધીંનાધીંના	ધીંધીંનાતીં	નાધીંધીંના	
×		2			
ધીંનાધીંધીં	નાતીંનાધીં	ધીંનાધીંના	ધીંધીંનાતીં	નાધીંધીંના	ધીં
0		3			×

તેવરા

માત્રા-7

ખંડ - 3

તાલી - 1, 4, 6 ઉપર

ખાલી - નથી

જાતિ - મિશ્ર.

તાલ-તેવરા - ઠાયલય

1	2	3	4	5	6	7	1
ધા	દિં	તા	તીટ	ક્ત	ગદી	ગન	ધા
×			2		3		×

(1) દુગુન

ધાદિં	તાતીટ	ક્તગદી	ગનધા	દિંતા	તીટક્ત	ગદિગન	ધા
×			2		3		×

(2) તિગુન

ધાદિંતા	તીટક્તાગદિ	ગનધાદિં	
×			
તાતીટક્તા	ગદીગનધા	દિંતાતીટ	ક્તાગદિગન
2		3	×

(3) યૌગુન

ધાદિતાતીટ	ક્તગદીગનધા	દિતાતીટક્તા	
×			
ગદિગનધાદિં	તાતિટક્તગદિ	ગનધાદિતા	તિટક્તગદિગન
2		3	×

તાલ - વિલંબિત એકતાલ

માત્રા-12 વિભાગ-6

તાલી - 1, 5, 9, 11 માત્રા પર

ખાલી - 3, 7 માત્રા પર

શૈલી - ખ્યાલ ગાયન

વાદ્ય - તબલા

1	2	3	4	5	6	7	8
ધીંડડક	ધીંડડક	ધાડડગે	તિરકિટ	તૂંડડ	નાડડ	કડડ	તાડડ
×		0		2		0	
9	10	11	12	1			
ધાડધાગે	તિરકિટ	ધીંડડ	નાડડ	ધીં			
3		4		×			

નોંધ : વિલંબિત લયમાં તાલની દુગુન, તિગુન, યૌગુન લખી ન શકાય, જેથી અહીં વિલંબિત એકતાલનો ઠેકો લખવામાં આવ્યો છે.

તાલ - ધમાર માત્રા - 14

ખંડ - 4

તાલી - 1, 6, 11 ઉપર

ખાલી - 8 ઉપર

જાતિ ખંડ

તાલ-ધમાર ઠાયલય

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
ક	ધી	ટ	ધી	ટ	ધા	ડ	ગ	તી	ટ	તી	ટ	તા	ડ	ક
×					2		0			3				×

(1) દુગુન

કધી	ટધી	ટધા	ડગ	તીટ	તીટ	તાડ
×					2	
કધી	ટધી	ટધા	ડગ	તીટ	તીટ	તાડ
0			3			×

(2) તિગુન

કધીટ	ધીટધા	ડગતી	ટતીટ	તાડક
×		3		
ધીટધી	ટધાડ	ગતીટ	તીટતા	ડકધી
2		0		
ટધીટ	ધાડગ	તીટતી	ટતાડ	ક
3				×

(3) ચૌગુન

કધીટધી	ટધાડગ	તીટતીટ	તાડકધી	ટધીટધા
×				
ડગતીટ	તીટતાડ			
2				
કધીટધી	ટધાડગ	તીટતીટ		
0				
તાડકધી	ટ ધીટધા	ડગતીટ	તીટતાડ	ક
3				×

તાલ પંજાબી માત્રા - 16

તાલી - 1, 5, 13 ઉપર

ખંડ - 4

થાલી - 9 ઉપર

જાતિ - ચતુશ્ર

તાલ - પંજાબી - ઠાયલય

1 ધાડ (×	2 ગેધી (10	3 ડગ (11	4 ધાડ (12	5 ધાગે (2 13	6 નધી (14	7 ડગ (15	8 તાડ (16	ધા ×
0				3				

(1) દુગુન

ધાડગેધી ×	ડગધાડ	ધાગેનધી	ડગતાડ	
તાડકતી 2	ડકતાડ	ધાગેનધી	ડગધાડ	
ધાડગધી 0	ડગધાડ	ધાગેનધી	ડગતાડ	
તાડકતી 3	ડકતાડ	ધાગેનધી	ડગધાડ	ધા ×

(2) ત્રિગુન

ધાડગેધીડગ ×	ધાડધાગેનધી	ડગતાડતાડ	કતીડકતાડ	
ધાગેનધીડગ 2	ધાડ ધાડગેધી	ડગધાડધાગે	નધીડગતાડ	
તાડકતીડક 0	તાડધાગેનધી	ડગધાડધાડ	ગેધીડગધાડ	
ધાગેનધીડગ 3	તાડતાડકતી	ડકતાડધાગે	નધીડગધાડ	ધા ×

(3) ચૌગુન

ધાડગધીડગધાડ ×	ધાગેનધીડગતાડ	તાડકતીડકતાડ	ધાગેનધીડગધાડ	
ધાડગધીડગધાડ 2	ધાગેનધીડગતાડ	તાડકતીડકતાડ	ધાગેનધીડગધાડ	
ધાડગધીડગધાડ 0	ધાગેનધીડગતાડ	તાડકતીડકતાડ	ધાગેનધીડગધાડ	
ધાડગધીડગધાડ 3	ધાગેનધીડગતાડ	તાડકતીડકતાડ	ધાગેનધીડગધાડ	ધા ×

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોમાં સાચો વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો.

- (1) તાલ ઝપતાલની માત્રા કેટલી છે ?
(અ) 12 (બ) 10 (ક) 14 (ડ) 16
- (2) તાલ ઝપતાલમાં કઈ માત્રા પર ખાલી આવે છે ?
(અ) 10 (બ) 1 (ક) 6 (ડ) 8
- (3) તાલ તેવરામાં કયા બાજના બોલ આવે છે ?
(અ) ખુલ્લા બાજ (બ) બંધ બાજ
- (4) ચૌગુનની લયકારીમાં એક માત્રામાં કેટલા બોલ આવે છે ?
(અ) એક (બ) ત્રણ (ક) ચાર (ડ) બે
- (5) એકતાલની કેટલી માત્રા છે ?
(અ) 10 (બ) 12 (ક) 16 (ડ) 7
- (6) ધમાર તાલના કેટલા વિભાગ છે ?
(અ) બે (બ) ચાર (ક) ત્રણ (ડ) પાંચ
- (7) તાલ પંજાબી ત્રિતાલ કઈ જાતિનો તાલ છે ?
(અ) તિશ્ર (બ) મિશ્ર (ક) ખંડ (ડ) ચતુશ્ર

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમનો હેતુ અભ્યાસક્રમમાં આવતા તાલોના કાયદા, પલટા, તિહાઈ, રેલા, ચક્રદાર, પરન વગેરેને લિપિબદ્ધ કરવા અને તેને વગાડવાની ક્ષમતા કેળવવાનો છે. ખુલ્લા બાજના તાલોમાં ટુકડા, પરન, ચક્રદાર વગેરે તથા બંધ બાજના તાલોમાં કાયદા, પલટા, તિહાઈ વગેરે વગાડવામાં આવે છે.

ઝપતાલ (બંધબાજ)

		કાયદા		
ધાધા (<u> </u>) ×	તીટ (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>) 2	તીંના (<u> </u>)	કીના (<u> </u>)
તાતા (<u> </u>) 0	તીટ (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>) 3	ધીંના (<u> </u>)	ગીના (<u> </u>)

પલટા (1)

ધાધા (<u> </u>) ×	તીટ (<u> </u>)	ધાધા (<u> </u>) 2	તીટ (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>)
ધીંના (<u> </u>) 0	ગીના (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>) 3	તીંના (<u> </u>)	કીના (<u> </u>)
તાતા (<u> </u>) ×	તીટ (<u> </u>)	તાતા (<u> </u>) 2	તીટ (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>)
ધીના (<u> </u>) 0	ગીના (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>) 3	ધીંના (<u> </u>)	ગીના (<u> </u>)

પલટા (2)

ધાધા (<u> </u>) ×	તીટ (<u> </u>)	તીટ (<u> </u>) 2	તીટ (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>)
ધીના (<u> </u>) 0	ગીના (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>) 3	તીંના (<u> </u>)	કીના (<u> </u>)
તાતા (<u> </u>) ×	તીટ (<u> </u>)	તીટ (<u> </u>) 2	તીટ (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>)
ધીના (<u> </u>) 0	ગીના (<u> </u>)	ધાગે (<u> </u>) 3	ધીના (<u> </u>)	ગીના (<u> </u>)

પલટા (3)

ધાધા x 0	તીટ ()	ડધા 2	તીટ ()	ધાગે ()
ધીના 0	ગીના ()	ધાગે 3	તીના ()	કીના ()
તાતા x 0	તીટ ()	ડતા 2	તીટ ()	ધાગે ()
ધીના 0	ગીના ()	ધાગે 3	ધીના ()	ગીના ()

તિહાઈ

ધાધા x 0	તીટ ()	ધાધા 2	તીટ ()	ધાધા ()
તીટ 0	ધાડ ()	ધાધા 3	તીટ ()	ધાધા ()
તીટ x 0	ધાધા ()	તીટ 2	ધાડ ()	ધાધા ()
તીટ 0	ધાધા ()	તીટ 3	ધાધા ()	તીટ ()

ધી
x

ટુકડા

ધેતધેત x 0	તીટતીટ ()	તીટતીટ 2	ધીડતીટ ()	કતીટધા ()
ડનધાડ 0	તીટકતા ()	ગદીગન 3	ધાગેતીટ ()	ગદીગન ()
તાકેતીટ x 0	ગદીગન ()	કતધાડ 2	નધાડન ()	ધાડડડ ()
કતધાડ 0	નધાડન ()	ધાડડડ 3	કતધાડ ()	નધાડન ()

ધી
x

રેલા

ધાડતીર x 0	કીટતક ()	ધાડડડ 2	ધાડતીર ()	કીટતક ()
તાડતીર 0	કીટતક ()	ધાડડડ 3	ધાડતીર ()	કીટતક ()

ચક્રદાર

<u>ધેતધેત</u> ×	<u>તીટતીટ</u>		<u>તીટતીટ</u> 2	<u>ધીંડતીટ</u>	<u>કતીટધા</u>
<u>ડનધાડ</u> 0	<u>તીટકતા</u>		<u>ગદીગન</u> 3	<u>ધાડડડ</u>	<u>ગદીગન</u>
<u>ધાડડડ</u> ×	<u>ગદીગન</u>		<u>ધાડડડ</u> 2	<u>ડડડડ</u>	<u>ધેતધેત</u>
<u>તીટતીટ</u> 0	<u>તીટતીટ</u>		<u>ધીંડતીટ</u> 3	<u>કતીટધા</u>	<u>ડનધાડ</u>
<u>તીટકતા</u> ×	<u>ગદીગન</u>		<u>ધાડડડ</u> 2	<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડડડ</u>
<u>ગદીગન</u> 0	<u>ધાડડડ</u>		<u>ડડડડ</u> 3	<u>ધેતધેત</u>	<u>તીટતીટ</u>
<u>તીટતીટ</u> ×	<u>ધીંડતીટ</u>		<u>કતીટધા</u> 2	<u>ડનધાડ</u>	<u>તીટકતા</u>
<u>ગદીગન</u> 0	<u>ધાડડડ</u>		<u>ગદીગન</u> 3	<u>ધાડડડ</u>	<u>ગદીગન</u> ધીં
0			3		×

પરન

<u>ધેતધેત</u> ×	<u>ધેતતીટ</u>		<u>કતીટધા</u> 2	<u>ડનધાડ</u>	<u>તીટકતા</u>
<u>ગદીગન</u> 0	<u>ધાગેતીટ</u>		<u>કડધેતીટ</u> 3	<u>ધાગેતીટ</u>	<u>કડધેતીટ</u>
<u>ધેતતગ</u> ×	<u>ડનધાડ</u>		<u>ત્રાકધેત</u> 2	<u>તગધન</u>	<u>ધાડડડ</u>
<u>ત્રકધેત</u> 0	<u>તગડન</u>		<u>ધાડડડ</u> 3	<u>ત્રકધેત</u>	<u>તગડન</u> ધીં
					×

તેવરા તાલ : આ તાલ ખુલ્લા બાજનો તાલ છે અને પખાવજ પર વાગડવામાં આવે છે.

આ તાલમાં કાયદા-પલટા નથી હોતા તેથી ફક્ત ટુકડા, રેલા, ચક્રદાર તથા પરન જ લિપિબદ્ધ કરેલ છે.

ટુકડા

<u>ધાડધાડ</u> ×	<u>દીંનંદીન</u>		<u>નાડનાડ</u>	
<u>તીટતીટ</u> 2	<u>કતીટધા</u>		<u>તીટકત</u> 3	<u>ધાડકત</u>
<u>ધાડકત</u> ×	<u>ધાડકત</u>		<u>ધાડકત</u>	
<u>ધાડકત</u> 2	<u>ધાડકત</u>		<u>ધાડકત</u> 3	<u>ધાડકત</u> ધા
				×

ઉપરનો ટુકડામાં 9 “ધા”નો સમાવેશ કરેલ છે.

રેલા

ધાડતીર ×	કિટતક	તિરકિટ	
ધાડતીડ	ધાડતીર	કિટતક	તિરકિટ
2		3	
તાડતીર ×	કિટતક	તીરકીટ	
ધાડતીડ	ધાડતીર	કિટતક	તિરકિટ ધા
2		3	×

ચકદાર

ધેતધેત ×	તાડત્રક	ધેડતાડ	
ગેગેતીટ	કડતીટ	ધાડકત	તીટધાડ
2		3	
કડતીટ ×	ધા	ડ	
ધેતધેત	તાડત્રક	ધેડતાડ	ગેગેતીટ
2		3	
કડતીટ ×	ધાડકડ	તીટધાડ	
કડતીટ	ધા	ડ	ધેતધેત
2		3	
તાડત્રક ×	ધેડતાડ	ગેગેતીટ	
કડતીટ	ધાડકડ	તીટધાડ	કડતીટ ધા
2		3	×

પરન

ધેતધેત ×	ત્રકધેત	તગડન	
ધેડતાડ	ગેતીરકીટતક	તાનધાડ	તીટકતા
2		3	×
ગદીગન ×	ધા	તીટકતા	
ગદીગન	ધા	તીટકતા	ગદીગન ધા
2		3	×

તાલ - ધમાર

આ તાલ ખુલ્લા બાજનો તાલ છે અને પખાવજ પર વગાડવામાં આવે છે તેથી આ તાલમાં ખુલ્લા બાજના ટુકડા પરન, ચક્રદાર, રેલા લિપિબદ્ધ કરેલ છે.

ટુકડા

ધાગેતીટ	ગદીગન	તાકેતીટ	ગદીગન	ધાગેતટ	
×					
ગદીગન	ધા				
2					
ગદીગન	નાગેતીટ	કતાડન			
0					
કત	ગતીરકીટતક	ધાડધાડ	ધાડદીડ		
3					
દીડદીડ	નાડનાડ	કત્	ગતીરકીટતક	ધાડધાડ	
×					
ધાડદીડ	દીડદીડ				
2					
નાડનાડ	કત્	ગતીરકીટતક			
0					
ધાડધાડ	ધાડદીડ	દીડદીડ	નાડનાડ	ક	
3					×

રેલા

ધાડડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	ધાડ	
×					
ધાડતીર	કીટતક				
2					
તાડ	તાડતીર	કીટતક			
0					
ધાડ	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ક	
3					×

ચક્રદાર

ધેતધેત ×	તાડત્રક	ધેડતાડ	ગેગેતીટ	કડતીટ	
ગદીગન 2	ધા				
કડતીટ 0	ગદીગન	ધા			
કડતીટ 3	ગદીગન	ધા	1		
2 ×	ધેતધેત	તાડત્રક	ધેડતાડ	ગેગેતીટ	
કડતીટ 2	ગદીગન				
ધા 0	કડતીટ	ગદીગન			
ધા 3	કડતીટ	ગદીગન	ધા		
1 ×	2	ધેતધેત	તાડત્રક	ધેડતાડ	
ગેગેતીટ 2	કડતીટ				
ગદીગન 0	ધા	કડતીટ			
ગદીગન 3	ધા	કડતીટ	ગદીગન		

ઉપરની પરન ચક્રદાર છે. જેમાં '૨' માત્રાની જગ્યા રાખેલ છે અને તિહાઈના 'ધા' માં પણ વિદ્યાર્થી 'ક' લઈ શકે છે.

પરન

ધેતધેત ×	તીટતીટ	કડધેતીટ	ધાગેતીટ	કતીટધા	
ડનધાડ ૨	તીટકતા				
ગદીગન ૦	ધા	તીટકતા			
ગદીગન ૩	ધા	તીટકતા	ગદીગન		

આ ઉપરાંત વિલંબિત એકતાલ તથા પંજાબી તાલમાં 'સોલો' તબલાવાદન નથી થઈ શકતું. તે તાલ ઠેકામાં જ વધુ ઉપયોગી હોઈ તેમાં કાયદા, પરન, ટુકડા લિપિબદ્ધ કરેલ છે.

પંજાબી તાલમાં ક્યારેક જરૂરિયાત ઊભી થાય ત્યારે ત્રિતાલ મુજબ કોઈ પણ ટુકડો વગાડી શકાય.

સ્વાધ્યાય

1. માગ્યા પ્રમાણે લખો.

- (1) નીચે આપેલ કાયદાને તાલના ખંડ પ્રમાણે લખો (ઝપતાલમાં)
ધાગેતિટ ધાગે નાગે તિંના કિના ધાગે નાગે તિંનાકિના
તાકે તિટ તાકે નાકે તિંનાકિના ધાગે નાગે ધિંનાગીના
- (2) નીચે આપેલ તિહાઈ તાલ-ત્રિતાલમાં લખો.
ધાધા તિરકિટ ધા ધાધા તિરકિટ ધા ધાધા તિરકિટ ધા
×
- (3) કોઈ પણ બોલનો એક ટુકડો ત્રિતાલમાં લખો.
- (4) ‘તિરકિટ તક’ બોલનો ઉપયોગ કરી ત્રિતાલમાં એક રેલો બનાવી લખો.
- (5) કોઈ પણ એકતાલમાં ચક્રધાર બનાવી લખો.
- (6) ‘ધાગેતિટ તાગેતિટ’ બોલને ઉપયોગ કરી મનગમતા તાલમાં પરન બનાવી લખો.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં ‘તબલાંવાદન કલાનાં ઘરાના’ અંગેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ‘ઘરાના’ એટલે શું ? તથા તેની પરંપરા કેવી રીતે શરૂ થઈ તેની ચર્ચા તથા જાણકારી આપવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીને તબલાંવાદન કલાનાં મુખ્ય ‘છ’ ઘરાનાની જાણકારી આપવાનો અહીં મુખ્ય હેતુ છે. આ ઉપરાંત અહીં આ ઘરાનાના મુખ્ય કલાકારો અને આ ઘરાનાઓની વાદન શૈલીની જાણકારી આપવામાં આવી છે.

ઘરાના :

ઘરાના એટલે શું ? ઘરાનાં એટલે પરંપરા.

તબલાંવાદન કલા એક ઊપજની કલા છે. કલાકાર ગુરુ પાસેથી તાલીમ લે છે. સમય-સંજોગો, જેતે સમયની પરિસ્થિતિ તથા જરૂરિયાત મુજબ દરેક કલાકારની કલામાં પરિવર્તન આવતું જોવા મળે છે અને કલાકાર નવી નવી રચના તથા શોધો કરતો રહે છે. ઘરાના એટલે આ પરિસ્થિતિનું સર્જન છે. ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાંએ તબલાં ઉપર પાકી સ્યાહીનો ઉપયોગ કર્યો અને ત્યારબાદ જે કલાનો વિકાસ થયો તેમાં આ જ પરિસ્થિતિએ ભાગ ભજવ્યો છે.

ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાં દિલ્હીના નિવાસી હતા. આથી તેમની વંશપરંપરાગત કલા દિલ્હીબાજનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. ત્યારબાદ તેમની જ પરંપરાનાં અન્ય કલાકારો દેશના વિવિધ ભાગમાં જઈ નવાનવા પ્રયોગો તથા પરિવર્તન કરતા આ કલાના કુલ છ ઘરાનામાં વિભાજિત થઈ.

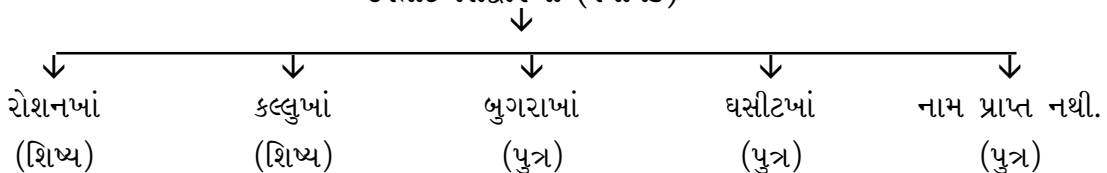
(1) દિલ્હી ઘરાના :

આ ઘરાના બંધ બાજ તરીકે ઓળખાય છે. આ ઘરાનાના બોલોમાં કિનારનો ઉપયોગ વધુ જોવા મળે છે અને પ્રથમ બે આંગળીઓ દ્વારા વાગતા આ ઘરાનાને ‘કિનારનો બાજ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ બાજ મધુર તથા કર્ણપ્રિય લાગે છે. આ ઘરાનાને ‘કાયદાનો બાજ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ ઘરાનામાં વિવિધ પ્રકારના કાયદા તથા પલટાનાં વિસ્તારનું મહત્ત્વ વધુ છે. કાયદાની રજૂઆત જ આ ઘરાનાની ઓળખ બની જાય છે. આ ઘરાનાના બોલોની રચનામાં ‘ધાતી’, ‘ગીના’, ‘તિર’, ‘તિરકિટ’, ‘ધાતીગીના’, ‘ધાતી ધાગે’ જેવા બોલસમૂહની રચના જોવા મળે છે. આ ઘરાનામાં બાંયા પર પણ બે આંગળીઓનો પ્રયોગ જોવા મળે છે તથા કાયદા ચતુશ્ર જાતિનાં વધુ જોવા મળે છે.

વાદન શૈલી :

આ ઘરાનાની વાદન પદ્ધતિમાં ખાસ તો તબલાંવાદનની શરૂઆત નાનાં મુખડા દ્વારા કરવામાં આવે છે જે તિલાઈદાર નથી હોતા ત્યારબાદ કર્શબંદી પેશકાર તથા વિવિધ બોલોના કાયદા-પલટા રેલા અને દ્રુતલયમાં ગત, ટુકડા, પરન, ચક્રદાર વગેરે દ્વારા તેનું સમાપન કરવામાં આવે છે. અમુક કલાકારો ‘રો’ વગાડવાનો પ્રયોગ પણ કરે છે.

કાયદા ખોલવાની પદ્ધતિ એટલે કાયદાના દરેક બોલો લઈ તેનો વિસ્તાર કરતાં જવો તથા તેની ખાલી-ભરીનું ધ્યાન રાખતા તેનો વિસ્તાર કરવો તે આ ઘરાનાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આ ઘરાનામાં કાયદાને ‘દુહરો’ કરવાની પ્રથા પણ મહત્ત્વનું અંગ ગણાય છે અને તેના ખંડ પ્રમાણે કાયદાની રચના હોવી તે તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

પ્રમુખ કલાકારો**ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાં (સ્થાપક)**

આ પાંચ કલાકારો દ્વારા એમની આ પરંપરા આગળ ચાલી જેમાં ઘણા બધા કલાકારોએ પોતાનું યોગદાન આપ્યું. આ બધા કલાકારોના નામનો ઉલ્લેખ ના કરતા નીચે મુજબના પ્રમુખ કલાકારોનાં નામોનો સમાવેશ આ ઘરાનામાં થાય છે. જેવા કે,

ઉસ્તાદ નત્યુખાં, ઉસ્તાદ મુનીરખાં, ઉસ્તાદ ફીરોઝખાં, ઉસ્તાદ અહમદજાન થિરકવા, ઉસ્તાદ અમીરહુસેનખાં, ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીન ખાં, ઉસ્તાદ અઝીમખાં ઉસ્તાદ નિઝામુદ્દીનખાં, ઉસ્તાદ હિદાયતખાં વગેરે મુખ્ય કલાકારો થઈ ગયા.

હાલમાં ઉસ્તાદ ઈનામઅલીખાં સાહેબની પરંપરાના પ્રમુખ કલાકાર ગુલામહૈદર તથા અન્ય કલાકારો ઉસ્તાદ લતીફ એહમદખાં, શફાતઅહમદખાં, પંડિત સુધીર માઈનકરજીનું સ્થાન વિશેષ છે.

(2) ‘અજરાડા ઘરાના’

દિલ્હી ઘરાનાનાં ઉસ્તાદ સિતાબખાંના બે શિષ્યો ઉસ્તાદ કલ્લુખાં તથા મીરુખાં દ્વારા આ ઘરાનાની પરંપરા શરૂ થઈ. વાદન શૈલી :

આથી આ ઘરાનામાં દિલ્હી ઘરાનાની બધી જ વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. કિનારનું કામ, પેશકાર કાયદા તથા રેલાનો પ્રસ્તાર તથા નાના નાના ટુકડા પરન પણ દિલ્હી ઘરાના પ્રમાણે જ જોવા મળે છે. અજરાડાબાજ પણ સુંદરતા, કોમળતા તથા મીઠાશસભર લાગે છે.

આ ઘરાનાની મુખ્ય ઓળખ તેમાં વાગતા બોલોની રચનાથી થાય છે. ઉ.દા. ‘ધીડનગ’, ‘ધીનગીન’, ‘ધીનધીનાગીના’, ‘ધેતકધેતક’ વગેરે બોલોનો પ્રયોગ વધુ જોવા મળે છે તથા કાયદાની રચના પણ તિશ્ર જાતિની વધુ જોવા મળે છે. પ્રથમ બે આંગળીઓનાં પ્રયોગ સાથે અનામિકા એટલે કે ત્રીજી આંગળીનો પ્રયોગ આ ઘરાનાની ઓળખ બની જાય છે. આ ઘરાનામાં દરેક પ્રકારના બોલોના કાયદાની રચના જોવા મળે છે તેવું પંડિત સુધીરકુમાર સક્સેનાજીનું કહેવું હતું. ઉ.દા. કત, ગદીગન, ધીનગીન વગેરે :

પ્રમુખ કલાકારો :

મેરઠ શહેરના અજરાડા ગામથી પ્રસિદ્ધ આ બાજના મુખ્ય કલાકાર કલ્લુખાં તથા મીરુખાં છે. ત્યારબાદ તેમની વંશપરંપરામાં ઉ. મહંમદીબક્ષ વિદ્વાન તબલાવાદક થઈ ગયા. જેમની વંશપરંપરાના ઉલ્લેખનું મહત્ત્વ વધુ જણાય છે.

મહંમદીબક્ષ

ઉસ્તાદ ચાંદખાં (પુત્ર)

ઉસ્તાદ કાલેખાં (પુત્ર)

ઉસ્તાદ હસ્સુખાં (પુત્ર)

ઉસ્તાદ શમ્મુખાં (પુત્ર)

ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં (પુત્ર)

પંડિત શ્રી સુધીરકુમાર સક્સેનાજી (શિષ્ય)

ગુજરાતમાં અજરાડા ઘરાનાનો પ્રચાર પંડિત સુધીરકુમાર સક્સેનાજીએ કર્યો અને આ શૈલીનો વિકાસ કર્યો.

(3) 'લખનૌ ઘરાના' :

ઉ. સિદ્ધારખાંના પૌત્ર ઉસ્તાદ મોદુખાં તથા બક્ષુખાં દ્વારા આ ઘરાનાની સ્થાપના થઈ. લખનૌના નવાબ દ્વારા તેઓને લખનૌમાં બોલાવવામાં આવ્યા. લખનૌમાં તે સમયે નૃત્ય સાથે સંગત કરવી તે ખૂબ જરૂરી હતી. કારણ કે નૃત્ય તે સમયનું પ્રમુખ આનંદ-પ્રમોદનું સાધન હતું. આથી બોલોમાં જોરદારી તથા ખુલ્લા બાજના બોલોનો પ્રયોગ કરવો પડતો હતો. જેના લીધે એક અલગ જ પ્રકારના ધ્વનિની ઉત્પત્તિ થઈ અને કિનારના 'તા'ની જગ્યાએ સ્યાહી તથા મેદાનના 'તા'નો પ્રયોગ થતા જોરદારીમાં વધારો થયો અને ત્યાંની તે સમયની માંગ દ્વારા આ ઘરાનાની રચના થઈ.

વાદનની વિશેષતા :

- (1) મોટા અવાજ ઉત્પન્ન કરવાને કારણે ત્યાં કિનારની જગ્યાએ મેદાન તથા સ્યાહીનો ઉપયોગ થયો.
- (2) આ ઘરાનામાં બે આંગળીઓના પ્રયોગની જગ્યાએ આખા પંજાનો ઉપયોગ વધુ બનતો ગયો.
- (3) બાયા ઉપર અંગૂઠા દ્વારા 'ધિસ્સા' લગાવવાની પ્રથા એમાં જણાય છે.
- (4) આ કાયદામાં કાયદા, પેશકાર છે જ, પરંતુ પરન, ગતપરન, ટુકડા, ગત, નવહક્કા, ચક્કદાર, ફરમાઈશી તથા કમાલી ચક્કદારો વગેરેનો ઉપયોગ વધુ થાય છે.
- (5) આ ઘરાનામાં દડાન, કડાન, નાયના બોલ જેવા કે થુંગા, તક્કા, ધુમકીટ, ગદીગન વગેરે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત કાયદા પણ પ્રમાણમાં ઓછા અને નાના હોય છે.
- (6) લખનૌમાં નૃત્યની પરંપરા હતી, ટુમરી ગાયન શૈલીનું એ ઉદ્ભવસ્થાન છે. આથી લગ્ગી, લડીનો આ ઘરાનામાં વધુ પ્રયોગ જોવા મળે છે. આ ઘરાનાની આ ખાસિયત પણ છે.
- (7) આ ઘરાનામાં તબલાંવાદનની શરૂઆત ઉડાન અથવા પેશકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ કાયદા, રેલા, ચલનચારી, તથા દ્રુતલયમાં વિવિધ પરન, ગત ચક્કદારો રજૂ કરવામાં આવે છે.

પ્રમુખ કલાકારો - આ ઘરાનાની પરંપરામાં ઉસ્તાદ વાજીદ હુસેનખાં કે જેઓ ઉસ્તાદ આબિદહુસેનખાંનાં ભત્રીજા હતા અને આ ઉપરાંત

ઉસ્તાદ વાજીદહુસેનખાં

ઉસ્તાદ અફાક હુસેનખાં (પુત્ર)

ઉસ્તાદ અલમાસ હુસેનખાંના નામ પ્રમુખ તબલાંવાદકોમાં પ્રચલિત છે.

આ ઉપરાંત ઉસ્તાદ જહાંગીરખાં, ઉસ્તાદ શેખ દાઉદ, ઉસ્તાદ નિઝામઉદ્દીનખાં, ઉસ્તાદ અઝીમખાં, પંડિત હિરેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી, પં. સપન ચૌધરી વગેરે તબલાંવાદકો છે.

પંડિત રામસહાયજીએ આ ઘરાનાના ઉસ્તાદ મોદુખાંસાહેબ પાસેથી તાલીમ લઈ અને બનારસ ઘરાનાની સ્થાપના કરી.

(4) ફરુખાબાદ ઘરાના :

ઉસ્તાદ બક્ષુખાં સાહેબના શિષ્ય તથા જમાઈ ઉસ્તાદ હાજીવિલાયતખાં સાહેબ આ ઘરાનાના સ્થાપક છે.

એમણે લખનૌ ઘરાનાની વાદન શૈલીમાં મૌલિક પરિવર્તન કરી, વિભિન્ન રચનાઓ કરી, એક અલગ જ રસ્તો બનાવ્યો અને આ ઘરાનાને પ્રતિષ્ઠિત કરી તેના સ્થાપક બન્યા. આ ઘરાનામાં પેશકાર, કાયદા, રેલા, રો અને દ્રુતલયમાં ટુકડા, ગતો, ચક્કદાર વગેરે રજૂ કરવાની પ્રથા છે. ચલનચારી આ ઘરાનામાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

ફરુખાબાદ ઘરાનાની વિશેષતા :

- (1) આ ઘરાના લખનૌ ઘરાનાની શાખા હોવા છતાં નૃત્યના બોલોથી પ્રભાવિત નથી.
- (2) આ ઘરાનામાં કાયદા, રેલા વગેરે વાગે જ છે, પરંતુ ‘રો’ વગાડવાની રીત ખૂબ જ પ્રચલિત છે.
- (3) આ ઘરાનામાં ગતો વગાડવાની પ્રથા ખૂબ પ્રચલિત છે અને ગતો દર્જેદાર રજૂ કરવાની પ્રથા છે. ગતોની રચનાથી આ ઘરાના ખૂબ જ પ્રચલિત થયું.
- (4) ચલન-ચાલા અને લયકારીયુક્ત બોલોની રચના આ ઘરાનાની વિશેષતા અને ખાસિયત છે.
- (5) આ ઘરાનામાં દડાન, કડાન, ધીરધીરકિટકિટક તકિટકા, ધીડનગ, દીંગતક, ધીગનગ વગેરે બોલોનો પ્રયોગ વધુ જોવા મળે છે.

આ ઘરાનાના ઘણા કલાકારોએ તબલાવાદન ક્ષેત્રે યોગદાન આપ્યું છે. હાલ પ્રચલિત પરંપરા નીચે મુજબ છે.

ઉ. હાજીવિલાયતખાં સાહેબ

ઉ. હુસેનઅલી (પુત્ર)

ઉ. નન્હેખાં (પુત્ર)

ઉ. મસીતખાં (પુત્ર)

ઉ. કરામતુલ્લાખાં

ઉ. સાબીરખાં

આ ઉપરાંત ઘણા બધા કલાકારોએ આ ઘરાનામાં યોગદાન આપ્યું છે. જેમાં ઉસ્તાદ ચિરકવાખાં, ઉસ્તાદ ગુલામહુસેનખાં, ઉસ્તાદ મુનીરખાં, પંડિત જ્ઞાન પ્રકાશ ઘોષ, પંડિત નિખિલ ઘોષ, પંડિત નયન ઘોષ, પંડિત આનંદો ચેટર્જી વગેરે છે.

(5) પંજાબ ઘરાના :

પં. લાલા ભવાની દાસજી અને તેમના મુખ્ય પાંચ શિષ્યો દ્વારા આ ઘરાનાની સ્થાપના થઈ.

(1) ઉ. કાદરબક્ષખાં સાહેબ (2) ઉ. હદહુખાં (લાહોર) (3) ઉ. તાજખાંડેદાર (4) ઉ. અમીરઅલી (5) નામ ધ્યાનમાં નથી. આ પાંચ શિષ્યો દ્વારા આ ઘરાનાનો પ્રચાર થયો. આ ઘરાનામાં પખાવજના બોલોને સીધા બંધ બાજમાં પ્રયોગ કરી અને નવીન શૈલી વિકસાવી જેના દ્વારા આ ઘરાના પ્રસિદ્ધ થયું.

વાદન શૈલીની વિશેષતા :

- (1) આ ઘરાનામાં પખાવજનું મહત્ત્વ વધુ હોવાથી જોરદાર વાદનનું મહત્ત્વ ધરાવે છે.
- (2) આ ઘરાનામાં લયકારી તથા ગણિતનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. આથી ‘ગીનતકારી કા બાજ’થી પણ તે ઓળખાય છે.
- (3) આ ઘરાનામાં કાયદા દિલ્લી ઘરાનાના કાયદા કરતાં વધુ લાંબા હોય છે.
- (4) આ ઘરાનામાં ગતો ચકદારની લંબાઈ પણ વધુ હોય છે.
- (5) આ ઘરાનાનાં વાદકો ગાયન, વાદન, નૃત્ય ત્રણેય વિદ્યામાં સંગત કરવા સક્ષમ હોય છે.
- (6) આ ઘરાનામાં ધિડન્ટ, ધિનાડ, ધાડાગેન, ધેરકત, ધેટેત, દુગંદુગં, ગદીનાડ વગેરે બોલોનો પ્રયોગ વધુ જોવા મળે છે.

પ્રમુખ કલાકારો

ઉ. ફકીરબક્ષખાં

ઉ. કાદરબક્ષખાં

ઉ. અલ્લારખાખાં

ઉ. ઝાકીરહુસેન

(6) બનારસ ઘરાના :

બનારસ ઘરાનાના સ્થાપક શ્રી પં. રામસહાયજી છે. એમણે બનારસ બાજનું નિર્માણ કર્યું. આ બાજ સ્વતંત્ર વાદન, કંઠ્ય સંગીત એમાંય ખ્યાલ હુમરી, દાદરા, દ્રુપદ ધમાર, વળી તંતુ વાદ્યની સંગત અને નૃત્યની સંગતમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. આ ઘરાનાની સંપૂર્ણ તબલાવાદનની શૈલીનો તેમણે આવિષ્કાર કર્યો. એ સત્ય છે કે પં. રામસહાયજી મોટા તબલાવાદક તરીકે સ્વીકૃત થઈ ચૂક્યા હોવા છતાં તેઓશ્રીએ પોતાની જ્ઞાનપિપાસા સંતોષવા તે વખતનાં ધૂરંધર તબલાવાદક લખનૌના ઉ. મોદદુખાં પાસે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

વાદન શૈલી :

બનારસ આદિકાળથી હિન્દુ ધર્મ તથા ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. તેથી બનારસનાં તબલાવાદન ઉપર પખાવજની વાદન શૈલીનો પ્રભાવ પડે તે સ્વભાવિક છે. પિતૃવાદ્યની શૈલીની અસર આધારિત વાદ્ય પર હોવી જ જોઈએ, પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે બનારસ ઘરાનાનાં તબલાવાદનમાં પખાવજ શૈલી જ વાગે છે.

- (1) બનારસની વાદન શૈલીમાં તબલાવાદનમાં તમામ અંગોને પૂરતું પ્રાધાન્ય મળેલું છે.
- (2) બનારસની વાદન શૈલીમાં વાદક ઉઠાન લઈ, તબલાવાદનની શરૂઆત કરે છે. જે વસ્તુ બીજા બાજોમાં નથી.
- (3) આ બાજનાં મુખ્ય અંગોમાં છંદ, જોરદાર ટુકડા, પરન ગત, કૂર્દ તથા પંજાબી ગતોનો સમાવેશ થાય છે.
- (4) આ બાજમાં બાંયાને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.
- (5) આ બાજની બીજી વિશેષતા એ છે કે શૃંગારરસપ્રધાન વાદન અને વીરરસપ્રધાન વાદન બંનેને સરખું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.
- (6) બનારસની લગ્ની લડી ઉપશાસ્ત્રીય સંગીત અને હળવા સંગીતની સાથે જે રીતે નીખરે છે તે અદ્ભુત છે.

બનારસ ઘરાનાના મુખ્ય કલાકારો

પં. રામસહાયજી

↓	↓	↓	↓	↓
શ્રી ભગતજી	શ્રી પ્રતાપજી	શ્રી શરણજી	શ્રી બૈજુજી	શ્રી જાનકી
(શિષ્ય)	(શિષ્ય)	(શિષ્ય)	(શિષ્ય)	સહાયજી (શિષ્ય)
↓	↓	↓	↓	↓

શ્રી મહાપુરુષમિશ્રા પં. સામતાપ્રસાદજી શ્રી દુર્ગાજી શ્રી ગણેશપ્રસાદજી ગોકુળજી

પં. અનોખલાલજી

આ ઉપરાંત પં. કિશનમહારાજ, પં. પૂરણ મહારાજ, પં. નંદન મહેતા વગેરે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોમાં સાચો વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો.

- (1) દિલ્હી ઘરાનામાં કેટલી આંગળીનો ઉપયોગ વધુ થાય છે ?
(અ) બે (બ) ચાર (ક) એક (ડ) ત્રણ
- (2) અજરાડા ઘરાનો કયા બાજનો ઘરાનો છે ?
(અ) ખુલ્લા બાજ (બ) બંધ બાજ
- (3) અજરાડા ઘરાનામાં કાયદાને કયા લયમાં વધુ વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) બિઆડ (બ) આડ (ક) કુઆડ (ડ) દુગુન
- (4) લખનૌ ઘરાનાની સ્થાપના કોણે કરી ?
(અ) મોદુખાં (બ) ઈમામખાં (ક) ફૈયાઝખાં (ડ) ઈઝાઝખાં
- (5) પંજાબ ઘરાનાની સ્થાપના કોણે કરી ?
(અ) અમીરહુસેન (બ) લાલા ભવાનીદાસ (ક) થિરકવાખાં (ડ) પં. રામસહાય
- (6) બનારસ ઘરાના વાદનની શરૂઆત કયા બોલથી કરે છે ?
(અ) રેલા (બ) કાયદા (ક) ઉઠાન (ડ) પરન

* * *

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ ધર્મપ્રધાન છે. સંગીત પણ ભારતીય વિચારધારાથી વિશેષ પ્રભાવિત થયું છે. આ કારણસર વાદનનો સંબંધ પણ ધર્મ અને દેવી-દેવતાઓ સાથે પ્રાચીનકાળથી પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે. મા-સરસ્વતીના હાથમાં વીણા, તો ભગવાન શંકરને ડમરું પ્રિય છે. ભગવાન વિષ્ણુના હાથમાં શંખ, તો શ્રી કૃષ્ણની વાંસળીએ ગોપ-ગોપીઓને ઘેલા બનાવી દીધા છે. સંક્ષિપ્તમાં ગાયન અને નૃત્યની જેમ વાદનને પણ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને તેનું વર્ગીકરણ આ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે.

તંતુ વાદ્યં તુ દેવાનાં ગંધર્વાણાં સુષિરમ્ ।

અવનદ્વં રાક્ષસાનાં કિન્નરાણાં ઘનં: વિદુઃ ॥

એટલે કે, તંતુ વાદ્ય દેવતાઓ સાથે, સુષિર વાદ્ય ગંધર્વો સાથે, અવનદ્વ વાદ્યો રાક્ષસો સાથે તથા ઘન વાદ્યો કિન્નરો સાથે સંબંધિત છે. અજંટા, ઇલોરા અને એલિફેન્ટાની ચિત્રકારી, મોહેન્-જો-દડોના ભગ્નાવેશેષ તથા પ્રાચીન ગ્રંથ સામવેદ એ પ્રમાણ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોની તુલનામાં ભારતીય વાદ્યો વિકસિત થઈ શક્યા નથી, કેમ કે પાશ્ચાત્ય સંગીત વાદ્યોને જેટલું મહત્વ આપે છે. તેટલું આપણે ત્યાં વાદ્યોને મળ્યું નથી. ‘સંગીત રત્નાકર’ના આધારે ભારતીય વાદ્યોને ચાર પ્રમુખ ભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યાં છે :

- (1) તંતુ વાદ્ય
- (2) સુષિર વાદ્ય
- (3) અવનદ્વ વાદ્ય.
- (4) ઘન વાદ્ય

(1) તંતુ વાદ્ય :

તારથી બનાવેલ વાદ્યોને ‘તંતુ વાદ્ય’ કહે છે. જે આંગળી, મિજરાબ કે નખલીથી ટંકાર કરીને વગાડાય છે. તેના બે પ્રકાર છે.

- (1) તત્ વાદ્ય
- (2) વિતત્ વાદ્ય

*** તત્ વાદ્ય :**

તાર પર આંગળીથી, નખલીથી કે પતરીથી આઘાત કરીને સ્વર ઉત્પન્ન કરવામાં આવતાં વાદ્યને ‘તત્ વાદ્ય’ કહેવામાં આવે છે.

દા.ત. સિતાર, તાનપુરો, એકતારો, ગિટાર, મેંડોલિન, સરોદ, વીણા, રબાબ, સૂરસિંગાર, સ્વરમંડલ, સૂરબહાર, દુતારા વગેરે.

*** વિતત્ વાદ્ય :**

ગજથી વગાડવામાં આવતાં વાદ્યને ‘વિતત્ વાદ્ય’ કહે છે.

દા. ત., વાયોલિન, સારંગી, દિલરૂબા, ઇસરાજ, બેલા બહાર, રાવણહથ્થો વગેરે.

(2) સુષિર વાદ્ય :

જે સ્વર(ધ્વનિ)ની ઉત્પત્તિ હવાથી અથવા ફૂંક મારવાથી થાય તેવા વાદ્યને ‘સુષિર વાદ્ય’ કહેવામાં આવે છે.

દા.ત., વાંસળી, શહેનાઈ, શંખ, માઉથ ઓર્ગન, કલેરોનેટ, સેક્સોફોન, પાવો, વેણુ, બીન, બ્યૂગલ, નાદસ્વરમ્, ભૂંગળ, સુંદરી, બેગપાઈપ, રણશિંગું, સિસોટી, હાર્મોનિયમ, એકોર્ડિયન

(3) અવનદ્ર વાદ્ય :

જે વાદ્યો ઉપર ચામડું મઢેલું હોય અને તેના પર આઘાત કરીને ધ્વનિનિર્માણ કરવામાં આવે તેને ‘અવનદ્ર વાદ્ય’ કહેવામાં આવે છે.

દા. ત., તબલા, મૃદંગ, પખાવજ, ઢોલ, ઢોલક, નાળ, ડફલી, નગારા, ડ્રમ, કોગો, બોંગો, સંબલ, થુમ્બા, દુંદુભિ, રામઢોલ વગેરે...

(4) ધન વાદ્ય :

જે નાદ (ધ્વનિ) ધાતુ પર આઘાત કરીને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તે વાદ્યને ‘ધન વાદ્ય’ કહેવામાં આવે છે અથવા નક્કર વાદ્યોને - ‘ધન વાદ્ય’ કહેવામાં આવે છે.

દા.ત. મંજીરા, ઘંટ, ખંજરી, ઘંટડી, ઘુઘરા, સંતુર, કરતાલ, ઝાંઝ, જલતરંગ, કાષ્ટતરંગ, લોહતરંગ, નલિકાતરંગ, ઘંટાતરંગ, તબલાતરંગ, બોનાંગ, સ્ટકાડો, કાંસીજોડા, સિમ્બલ વગેરે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ જોડકાં જોડો :

(અ)	(બ)
મેંડોલિન	ધન વાદ્ય
સારંગી	અવનદ્ર વાદ્ય
ભૂંગળ	સુષિર વાદ્ય
મૃદંગ	તત્ વાદ્ય
મંજીરા	વિતત્ વાદ્ય

* * *

પ્રસ્તાવના :

તાલ માટે ઉપયોગી અનેક વાદ્યો છે, પરંતુ આ એકમમાં મૃદંગ-પખાવજ અંગે સમજણ આપવાનો પ્રયાસ થયો છે. તબલા ઉપરાંત શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઉપયોગી વાદ્ય હોય તો તે પખાવજ છે. જેને તબલાવાદ્યનું પિતૃવાદ્ય કહેવાય છે કારણ કે તબલા જોડીની શોધ ઘણી મોડી થઈ. તે પહેલાં પખાવજ વાદ્ય પ્રચલિત હતું. પખાવજ અને મૃદંગની રચના, ઉત્પત્તિ, તેનો ઉપયોગ આ એકમમાં સમાવવામાં આવ્યો છે. આમ તો પખાવજ-મૃદંગ અલગ માનવામાં આવે છે, પરંતુ તેમના સામાન્ય તફાવત દૂર કરતા એક જ સમજવા યોગ્ય છે.

પખાવજ :

સાતમી સદીથી બારમી સદી સુધી આ વાદ્યનો વિકાસ થયો અને દેવતાઓની સ્તુતિ માટે મંદિરોમાં દ્રુપદ ધમાર ગાયકી ગવાતી, તેમાં કોઈ વાદ્યની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. એવું વાદ્ય જ ધીરગંભીર અવાજવાળું હોય. એ માટે શક્ય છે કે તેમણે પખાવજ યોગ્ય જણાયું હોય. દ્રુપદ ધમાર ગાયકી તથા હવેલી સંગીતમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ થાય છે.

પૂ. ગુરુવર્ય પં. નંદન મહેતાના જણાવ્યા પ્રમાણે ‘પખાવજ’ શબ્દ એટલે ‘પખા-બાહુ’. બાહુનાં બળથી વાગતા વાદ્યને ‘પખાવજ’ કહેવાય છે. વેદો તથા ઉપનિષદોમાં આ વાદ્યની ચર્ચા જોવા મળે છે. તે સમયમાં માટીનું પખાવજ બનાવવામાં આવતું હતું. ત્યારબાદ મધ્યયુગમાં લાકડાનું બનાવવા લાગ્યા અને તેમાં ગટ્ટાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પછી ડાબી બાજુનાં મુખ ઉપર લોટની જગ્યાએ સ્યાહીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

તેરમી સદીમાં મુસ્લિમ શાસકોનાં રાજ્યકાળ દરમિયાન ખ્યાલ ગાયકી, હુમરી ગાયન વગેરેનો પ્રભાવ વધતો ગયો અને ધીમે ધીમે દ્રુપદ ધમાર ગાયકીનો પ્રચાર ઓછો થતો ગયો. આથી પખાવજનો પ્રચાર ઘટતો ગયો અને બીજી તરફ તબલા જેવા નવાં વાદ્યો ઉપર પાકી સ્યાહીના પ્રયોગથી વાદ્યની લોકપ્રિયતા વધતી ગઈ. તેથી પખાવજનો ઉપયોગ અને પ્રચાર ઓછો થતો ગયો.

પખાવજનાં તાલ : ધમાર, શૂલતાલ, તેવરા, ચૌતાલ

પખાવજનાં અંગ : પખાવજનાં બે મુખ હોય છે - દાહિના-બાંયા.

દાહિનાનો વ્યાસ 6.5 ઈંચનો હોય છે અને તેની ઉપર તબલા જેવી પડી લગાવેલ હોય છે, જ્યારે બાંયાનો વ્યાસ 8થી 9 ઈંચનો હોય છે. અને તેની ઉપર પડી લગાવેલ હોય છે ઘણીવાર તેની ઉપર ઘઉંનો લોટ લગાવીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. પખાવજ ઢોલની માફક અંદરથી પોલું હોય છે અને લગભગ 2 ફૂટ જેટલી લંબાઈ ધરાવતું હોય છે. દાહિના તથા બાંયાની પડી ચામડાની પટ્ટીથી એકબીજા સાથે બંધાયેલી હોય છે. પટ્ટીની વચમાં 8 ગટ્ટા લગાવવામાં આવે છે.

પખાવજનાં કુલ 7 વર્ણ છે. તા, દીં, તી, ટ, ગ, દ, ન

મૃદંગ :

આમ તો પખાવજ - મૃદંગ એક જ જણાય છે. મૃદંગની રચના - પખાવજ જેવી જ હોય છે, પરંતુ આ વાદ્યનો દક્ષિણ ભારતમાં ઉપયોગ વધુ થતો હોવાથી વાદન શૈલીમાં જ થોડો ફેરફાર જણાય છે. મૃદંગ ઉપર વાગતા બોલ નક્કી નથી હોતા. રજૂ થતા સંગીતની જાતિ પ્રમાણે એનું વાદન થતું હોય છે. ખાસ તો કર્ણાટકી સંગીતમાં તેનો વધુ ઉપયોગ થાય છે. તેના દાહિનાનું મુખ પણ થોડું નાનું જોવા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નમાંથી સાચો ઉત્તર શોધી જવાબ લખો.

- (1) પખાવજના કુલ કેટલા વર્ણ છે ?
(અ) 5 (બ) 4 (ક) 7 (ડ) 3
- (2) પખાવજનો ઉપયોગ કઈ ગાયકીમાં સંગત માટે કરવામાં આવે છે ?
(અ) ખ્યાલ (બ) ટુમરી (ક) ધ્રુપદ ધમાર (ડ) કજરી
- (3) મૃદંગનો પ્રચાર કયા રાજ્યમાં વધુ થયો છે ?
(અ) ગુજરાત (બ) મહારાષ્ટ્ર (ક) તામિલનાડુ (ડ) ઉત્તરપ્રદેશ
- (4) મૃદંગની સંગત કયા સંગીતમાં વધુ થાય છે ?
(અ) ભજન (બ) ઉ. હિન્દુસ્તાની સંગીત (ક) કર્ણાટકી સંગીત (ડ) ધ્રુપદ
- (5) પખાવજ કરતાં મૃદંગનો આકાર કેવો હોય છે ?
(અ) મોટો (બ) મધ્યમ (ક) નાનો (ડ) ઊંચો

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તબલાવાદનમાં વપરાતા પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. જેના દ્વારા વિદ્યાર્થી આ કલાના પારિભાષિક શબ્દોથી પરિચિત થાય.

પેશકાર : એકાકી વાદનમાં બનારસ સિવાયના દરેક ઘરાનામાં તબલાવાદનની શરૂઆતમાં વગાડવામાં આવતા બોલસમૂહને પેશકાર કહેવામાં આવે છે. જેમ કે ‘ધીકંડ’ ‘ધી--તા’ ‘તી--ધા’ વગેરે. આમ ડગમગાતી ચાલના એક ખાસ પ્રકારના બોલોનો આધાર લઈ ખાલી-ભરીનાં સંયોજનથી વાગતી રચનાને પેશકાર કહે છે.

ઉઠાન : ટુકડા - પરન જેવી એક લયબદ્ધ રચના જે બનારસ ઘરાનામાં સોલો તબલાવાદન અથવા કોઈ પણ પ્રકારની સંગતની શરૂઆતમાં વગાડવામાં આવે છે અને જેની રચના ઉત્તમ તિહાઈયુક્ત હોય તેને ઉઠાન કહેવામાં આવે છે.

ફરમાયશી ચક્રદાર : આ ચક્રદાર પણ સાધારણ ચક્રદાર જેવી તિહાઈયુક્ત રચના છે. જે સમથી પૂરી 3 વખત વગાડી સમ ઉપર આવે છે. સાથે સાથે તેની એ વિશેષતા એ હોય છે કે રચનાની તિહાઈના પહેલા ભાગનો અંતિમ ‘ધા’ સમ ઉપર આવે છે. બીજાવાર તિહાઈના બીજા ભાગનાં અંતિમ ભાગના ‘ધા’ ઉપર અને ત્રીજાવાર અને છેલ્લી વાર તિહાઈનાં ત્રીજા અને છેલ્લા ‘ધા’ સમ ઉપર આવે છે. જેને ફરમાયશી ચક્રદાર કહે છે.

કમાલી ચક્રદાર : આ એવા પ્રકારની ચક્રદાર છે, જેમાં કમાલ હોય. આ પ્રકારની ચક્રદારમાં પહેલા ભાગની પહેલી તિહાઈનો પહેલો ‘ધા’, બીજા આવર્તનમાં બીજા ભાગની તિહાઈનો બીજો ‘ધા’ તથા ત્રીજા અને અંતિમ આવર્તનમાં ત્રીજા ભાગની તિહાઈનો અંતિમ ‘ધા’ સમ ઉપર આવે છે. આવી રચનાને કમાલી ચક્રદાર કહેવાય છે. આવી ચક્રદારનાં એક ચક્રમાં ‘9 ધા’ આવે છે.

દમદાર તિહાઈ : દમદાર તિહાઈ એટલે જેમાં દમ એટલે વિશ્રામ હોય એટલે કે ‘ધા’ વાગ્યા પછી એક કે બે માત્રાનો વિરામ હોય તેને દમદાર તિહાઈ કહેવાય છે.

લગ્ગી : કહેરવા, દાદરા વગેરે તાલોમાં કાયદાની માફક વાગતી રચના કે જેનો કાયદા મુજબ વિસ્તાર ન કરતા દ્રુત લયમાં રજૂ કરવામાં આવે તેવી રચનાને લગ્ગી કહેવામાં આવે છે. ગઝલ તથા ઠુમરી જેવી ગાયન શૈલીમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

લડી : લગ્ગીના જ અથવા તો કોઈ ખાસ પ્રકારના બોલો ને આઠગણી લયમાં વગાડવામાં આવે અને તેને ઉલટપુલટ પણ કરી રજૂ કરાય તેને લડી કહેવામાં આવે છે.

પરન : આ શબ્દ પખાવજ સંબંધિત છે. ખુલ્લા તથા જોરદાર બોલોના આધારથી તબલાના વર્ણો દ્વારા રચાયેલી રચનાને પરન કહે છે. પરન ઓછામાં ઓછી બે તથા ત્રણ આવર્તનની હોય છે અને તિહાઈ સહિત હોય છે. જોરદાર બોલોની આ રચના સોલો તબલાવાદનમાં અંતિમ ભાગમાં વધુ જોવા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો.

- (1) તબલા સોલોવાદનની શરૂઆત કયા પ્રકારથી થાય છે ?
(અ) કાયદા (બ) પેશકાર (ક) લગ્ગી (ડ) રેલા
- (2) ઉઠાન કયા ઘરાનાની વિશેષતા છે ?
(અ) દિલ્હી (બ) ફરુખાબાદ (ક) લખનૌ (ડ) બનારસ
- (3) ફરુખાબાદ ઘરાનાની વિશેષતામાં શું વધારે વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) કાયદા (બ) ટુકડા (ક) ફરમાયશી ચક્રદાર (ડ) લગ્ગી
- (4) કમાલી ચક્રદારમાં પહેલા ચક્રમાં કેટલા 'ધા' વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) ત્રણ (બ) નવ (ક) છ (ડ) બાર
- (5) દમદાર તિહાઈમાં એક જ બોલ કેટલી વખત વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) ચાર (બ) ત્રણ (ક) છ (ડ) બે
- (6) લગ્ગી - લડી કયા તાલમાં વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) ધમાર (બ) દાદરા (ક) ઝપતાલ (ડ) એકતાલ
- (7) પરનમાં કયા પ્રકારના બોલ વધુ વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) ખુલ્લા - જોરદાર (બ) બંધ બોલ

* * *

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત એ સૃષ્ટિ ઉપર દેવો દ્વારા મળેલ એક દિવ્ય ભેટ છે. આ દિવ્ય સંગીતના ગીતપ્રકારોની સાધના કે શ્રવણ કરી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો સંગીતશાસ્ત્રમાં વિદ્યમાન છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્યમાં ખાસ કરીને તબલા વાદનો ઉપયોગ થાય છે. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ખ્યાલ ગાયન, ઠુમરી, ટપ્પા, ત્રિવટ, ચતરંગ, દાદરા વગેરે ગાયન શૈલીમાં તબલા વાદનો ઉપયોગ થાય છે. આ ઉપરાંત તબલાનું સ્વતંત્ર વાદન પણ કરવામાં આવે છે.

એક સારા તબલાવાદક બનવા માટે ગાયનની વિવિધ શૈલીની જાણકારી હોવી આવશ્યક છે માટે આ એકમમાં તરાના, હોરી ગીત, કજરી, ટપ્પા, ચૈતી જેવી ગાયન શૈલીઓની વિસ્તૃત જાણકારી આપવામાં આવી છે.

(1) તરાના :

અતિ દ્રુતલયમાં ગવાતો શાસ્ત્રીય સંગીતનો આ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. તેની શરૂઆત મુસ્લિમ યુગથી થઈ હતી. 12મી સદીની શરૂઆતમાં પ્રખર ફારસી સંગીતકાર અમીર ખુશરોએ આ ગીત પ્રકારની શરૂઆત કરી હતી. એવું કહેવામાં આવે છે કે અમીર ખુશરો જ્યારે હિન્દુસ્તાન આવ્યા ત્યારે તેમણે આ ગીત-પ્રકાર રચ્યો જે ‘તરાના’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

તરાનામાં રાગ, તાલ અને લયનો જ આનંદ છે. શબ્દ ઉપર કોઈ જ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. તરાના ગાયનને આપણા દેશમાં મનોરંજક માનવામાં આવે છે. તરાના ગાયનમાં ‘તોમ’, ‘તનનૂ’, ‘દીમ’, ‘ઉદતન’, ‘દેરેના’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ ગાયન ત્રિતાલ, એકતાલ, આડા ચૌતાલ વગેરે તાલોમાં ગાવામાં આવે છે. તરાના ગાયનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તૈયારી, લયકારી તથા ઉચ્ચારણ-અભ્યાસ છે. તરાના ગાયનમાં સ્થાયી અને અંતરા એમ બે વિભાગ હોય છે. તરાના ગાવાથી વાણીમાં સફાઈ આવે છે. સ્વર અને લયનો સંગમ તે આ ગાયકીનું મહત્ત્વનું આકર્ષણ છે. આ ગાયકીમાં વૈવિધ્ય હોવાથી શ્રોતાવર્ગને મનોરંજન વિશેષ મળે છે. તરાનાને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ‘તિલ્લાના’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

તરાના ગાયકો :

બહાદુર હુસૈનખાં, તાનરસખાં, નત્યુખાં, વિનાયકરાવ પટવર્ધન, ઉ. નિસારહુસૈન ખાં, પ્રો. વી. આર. આઠવલે વગેરે.

(2) હોરી ગીત (ધમાર) : ધ્રુપદ-ધમાર ગાયકી પ્રાચીન સમયથી પ્રચારમાં છે.

ધમારને ‘હોરી’ કે ‘હોલી’ ગીત પણ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે જ્યારે ‘હોરી’ નામના ગીતને ધમાર તાલમાં ગાવામાં આવે ત્યારે તેને ‘ધમાર’ કહેવામાં આવે છે. હોરી ગાયનમાં પ્રાયઃ ફાગણ માસમાં ગવાતી વ્રજની હોળી તેમજ કેસૂડા, ગુલાલના રંગો અને પિચકારી દ્વારા હોળી રમતાં કૃષ્ણ, રાધા અને ગોપીઓનું વર્ણન હોય છે. રાગની શરૂઆતમાં ધ્રુપદની જેમ ‘નોમ્-તોમ્’ના આલાપ કરી ધમાર (હોરી ગીત) ગીત શરૂ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેમાં દુગુન, તિગુન, ચૌગુન, બોલતાન, ગમક વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ધ્રુપદની જેમ જ આ ગાયનની શૈલી ગંભીર અને જોરદાર છે અને તેની સાથે પખાવજનો ઉપયોગ સંગતમાં થાય છે.

પ્રાચીન હોરી ગીત (ધમાર) ગાયકો :

સંગીત સમ્રાટ તાનસેન, સ્વામી હરિદાસ, ગોપાલ નાયક, બૈજુ બાવરા, ચિંતામણિ મિશ્ર વગેરે.

અર્વાચીન હોરી ગીત (ધમાર) ગાયકો :

ડાંગર બંધુઓ, બહેરામખાં, ગુડેયા બંધુઓ, ખાદીમ હુસેન વગેરે.

(3) કજરી :

કજરી એ ઉત્તર પ્રદેશના લોકસંગીતનો એક ગીતપ્રકાર છે. આ ગીત પ્રકારમાં વર્ષાઋતુ, વિરહ, રાધાકૃષ્ણની લીલાઓ વગેરેનું વર્ણન તેમજ શૃંગારરસનો સમાવેશ થાય છે. આ ગાયન શૈલીમાં મિજોપુર અને બનારસમાં વધારે પ્રચલિત છે. બનારસની કજરીઓ મધુર અને લોકપ્રિય છે. કજરી ગાયન શૈલીમાં સ્થાયી-અંતરા એમ બે ભાગ છે. કજરીની ગાયન શૈલી તાર સપ્તકમાં વધુ શોભે છે. મહદંશે ગાયક કરતાં ગાયિકાઓ આ ગીતપ્રકારને વધુ ન્યાય આપી શકે છે. આ ગાયન શૈલીમાં ખાસ કરીને ખેમટા, કહરવા અને દાદરાની લગ્નીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

કજરી ગાયકો :

પંડિત છન્નુલાલ મિશ્રા, શોભા ગુર્ટ, ગિરિજાદેવી, રાજન મિશ્રા, સાજન-મિશ્રા વગેરે.

(4) ટપ્પા :

ખ્યાલ ગાયન બાદ ટપ્પા ગાયકીનો પ્રચાર થયો. ટપ્પાનો સામાન્ય અર્થ થાય છે કૂદકો, ફલાંગ, ઉછળાટ, અંતર વગેરે. એવું કહેવાય છે કે લખનઉના નવાબ આશિફ ઉદ્દૌલના દરબારમાં એક પંજાબી ગાયક હતા. જેમનું નામ શૌરી મિયાં હતું. તેમણે જ ટપ્પાની ગાયકીનો આધાર કર્યો. આ ગાયન શૈલીમાં ગીતના શબ્દ ખૂબ જ ઓછા હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક શબ્દની વચ્ચે નાની-નાની તાનોની લડી લેવામાં આવે છે. તેના સ્થાયી અને અંતરા એવા બે ભાગ હોય છે. આ ગીતની પ્રકૃતિ ક્ષુદ્ર માનવામાં આવી છે. ટપ્પા ગાયન શૃંગારરસ પ્રધાન છે. ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના રાગો જેવા કે કાફી, ભૈરવી, ખમાજ, ઝિંઝોટી, પિલુ વગેરેમાં એ ગાવામાં આવે છે. આ ગાયનમાં એક વિશેષ પ્રકારના ટપ્પા તાલનો ઉપયોગ થાય છે. ખ્યાલની જેમ જ આ ગાયન શૈલીમાં ખટકા, મૂર્કી, મીંડ વગેરેનું સુંદર સ્વરૂપ જોવા મળે છે, પરંતુ ટપ્પા ગાયકીની તાનો ખ્યાલની જેમ ન હોઈને ચપળ અને પેચદાર હોય છે. આ ગાયનમાં ગળાની તૈયારીની સાથે અનેક ટુકડાઓ પર રોકાઈને ગાવામાં આવે છે.

ટપ્પા ગાયકો :

રસૂલનબાઈ, સિદ્ધેશ્વરીદેવી, ગિરજાદેવી વગેરે.

(5) ચૈતી :

આ ઘણો પ્રાચીન પ્રકાર છે. જેને ચૈત્ર મહિનામાં ગાવામાં આવે છે. એમાં ભગવાન રામચંદ્રની લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. પૂરબ અને વ્રજ ભાષાઓનો ઉપયોગ આ ગીત પ્રકારમાં થાય છે. દાદરા, કહરવા, ખેમટા તાલોની સંગત દ્વારા દેશ, ખમાજ, ભૈરવી જેવા રાગોમાં ચૈતી વધુ સાંભળવા મળે છે.

ચૈતી ગાયકો : સિદ્ધેશ્વરીદેવી, રસૂલનબાઈ વગેરે.

સ્વાધ્યાય

1. માગ્યા મુજબ જવાબ આપો.

(1) નીચે આપેલા ગીત-પ્રકારોનો ટૂંકો પરિચય આપો :

(1) ચૈતી (2) ટપ્પા (3) હોરીગીત (4) તરાના

2. વિકલ્પ શોધીને સાચા જવાબ સામે ✓ ટીક કરો.

(1) કયા સંગીતકારે તરાના ગાયન શૈલીની શરૂઆત કરી ?

(અ) ડાગર બંધુઓ (બ) બહેરામખાં (ક) અમીર ખુશરો (ડ) સિદ્ધેશ્વરીદેવી

(2) કયા સંપ્રદાયના મંદિરમાં ફાગણ માસમાં હોરી ગીત ગવાય છે.

(અ) ખ્રિસ્તી (બ) વૈષ્ણવ (ક) જૈન (ડ) મુસ્લિમ

(3) બનારસમાં કયો ગીત-પ્રકાર ગાવાનો પ્રચાર વધુ જોવા મળે છે ?

(અ) ખ્યાલ (બ) દ્રુપદ (ક) ધમાર (ડ) કજરી

(4) પંજાબી ગાયક શૌરી મિયાંએ કઈ ગાયન શૈલીનો આવિષ્કાર કર્યો ?

(અ) ખ્યાલ (બ) ટપ્પા (ક) ધમાર (ડ) કજરી

(5) ભગવાન રામચંદ્રની લીલાનું વર્ણન કયા ગીત-પ્રકારમાં જોવા મળે છે ?

(અ) ચૈતી (બ) તરાના (ક) ધમાર (ડ) ટપ્પા

* * *

પ્રસ્તાવના :

સંગીતમાં તાલ અને લય ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. લય અને તાલ એ સંગીતના પ્રાણ છે. સમગ્ર સૃષ્ટિમાં તે સમાવિષ્ટ છે. સૃષ્ટિનું સંચાલન પણ મૂળ લય અને તાલમાં જ થાય છે. જો તાલ અને લયને સૃષ્ટિમાંથી દૂર કરી નાખવામાં આવે તો સમગ્ર સૃષ્ટિનો જ નાશ થઈ જાય.

આ એકમમાં તબલાના વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય તાલશાસ્ત્રમાં દક્ષિણી તાલપદ્ધતિની સામાન્ય સમજ અને મુખ્ય સાત તાલોની જાણકારી આપવામાં આવી છે.

ઉત્તરી તાલપદ્ધતિ કરતા દક્ષિણી (કર્ણાટક) તાલપદ્ધતિ સંપૂર્ણ જુદી છે.

(1)	ધ્રુવતાલ	૧૦	માત્રા-14 (ચતુસ્ર જાતિ પ્રમાણે)
(2)	મઠતાલ	૧૦	માત્રા-10 „
(3)	રૂપકતાલ	૧૦	માત્રા-6 „
(4)	ઝપતાલ	11૦	માત્રા-7 „
(5)	ત્રિપુટતાલ	૧૦૦	માત્રા-8 „
(6)	અઠતાલ	11૦૦	માત્રા-12 „
(7)	એકતાલ	1	માત્રા-4 „

દક્ષિણી તાલ પદ્ધતિમાં તાલની માત્રા લખવા માટે નીચેના ચિહ્નનો ઉપયોગ થાય છે.

ક્રમ	ચિહ્ન	નામ	કાલ
(1)	U	અણુદ્રુત	1-માત્રા
(2)	○	દ્રુત	2-માત્રા
(3)		લઘુ	4-માત્રા

- પંચજાતિ ભેદ અનુસાર લઘુની માત્રાઓ બદલાતી રહે છે.

- (1) ચતુસ્ર જાતિ - લઘુની માત્રા-4
- (2) તિસ્ર જાતિ - લઘુની માત્રા -3
- (3) ખંડ જાતિ - લઘુની માત્રા-5
- (4) મિશ્ર જાતિ - લઘુની માત્રા-7
- (5) સંકીર્ણ જાતિ - લઘુની માત્રા-9

દક્ષિણી તાલપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓને યાદ રાખવાના મુખ્ય મુદ્દા :

- (1) કર્ણાટક તાલપદ્ધતિમાં લઘુની માત્રાઓ જાતિભેદ પ્રમાણે બદલાતી રહે છે.
- (2) દરેક તાલની પાંચ-પાંચ જાતિ છે. તેથી $7 \times 5 = 35$ પ્રકાર બને છે, જ્યારે ઉત્તરી તાલપદ્ધતિમાં માત્રાઓ સંખ્યા પર આધારિત છે અને એ પ્રમાણે તાલોની રચના થાય છે. બંને પદ્ધતિમાં તાલચિહ્નો અલગ અલગ હોય છે.
- (3) કર્ણાટકી તાલપદ્ધતિમાં ખાલી હોતી નથી જ્યારે ઉત્તરી તાલપદ્ધતિમાં ખાલી દર્શાવાય છે.
- (4) ઉત્તરી તાલપદ્ધતિ અને દક્ષિણી તાલપદ્ધતિમાં કેટલાક તાલોનાં નામ મળતા આવે છે, પરંતુ તેની માત્રા અને બોલમાં ભેદ છે.
દા.ત. દક્ષિણી તાલપદ્ધતિનો એકતાલ 4 માત્રાનો છે, જ્યારે ઉત્તરી તાલપદ્ધતિમાં એકતાલ 12 માત્રાનો છે.
- (5) દક્ષિણી તાલપદ્ધતિમાં રૂપક તાલની માત્રા 6 છે, પરંતુ ઉત્તરી તાલપદ્ધતિમાં રૂપકની માત્રા 7 છે.
- (6) ઉત્તરી તાલપદ્ધતિ અને દક્ષિણી તાલપદ્ધતિ એમ બંને પદ્ધતિમાં બધા જ તાલોની પહેલી માત્રા પર સમ હોય છે. એટલે કે સમથી જ તાલની શરૂઆત થાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો :

- (1) દક્ષિણી તાલપદ્ધતિ વિશે ટૂંકમાં પરિચય આપો.
- (2) દક્ષિણી તાલપદ્ધતિના મુખ્ય સાત તાલોનાં નામ જણાવો.
- (3) દક્ષિણી તાલપદ્ધતિની મુખ્ય પાંચ જાતિનાં નામ જણાવો.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં પ્રસિદ્ધ તબલાવાદકનો તથા પખાવજવાદકના જીવનપરિચયનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીને આ મહાન કલાકારોના જીવનમાંથી પ્રેરણા મળે અને તેઓના પ્રમુખ-શિષ્યની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય તે આ એકમનો હેતુ છે.

1. પંડિત કિશન મહારાજ

તબલાના આ મહાન જાદુગરનો જન્મ ૩જી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩ના રોજ થયો હતો. તે દિવસે ભારતમાં જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ હતો. તેથી તેમનું નામ પણ કિશન રાખવામાં આવ્યું. સંગીતનું શિક્ષણ એમને પરિવારમાંથી જ મળ્યું. તબલાની શિક્ષા નાનપણથી શરૂ થઈ ગયેલી. તબલા શીખવતી વખતે હાથની તૈયારી ઉપર વધુ ધ્યાન ન આપીને એમણે લયકારી તરફ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું અને સતત ત્રણ વર્ષ સુધી સતત જુદી જુદી લયકારીઓમાં જુદી જુદી માત્રાના જેવા કે ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૨૧ માત્રાના તાલોની વિશેષ તૈયારી કરી. એમાં અલગ-અલગ માત્રાઓથી તિહાઈ કેવી રીતે વગાડવી તેમજ અલગ-અલગ માત્રાઓથી લયકારી કરીને સમ પર કેવી રીતે આવવું તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ પ્રકારની તાલીમથી સીધી માત્રાના તાલોમાં વાદન કરવું એમના માટે એકદમ સરળ બની ગયું.

એમણે તબલાની શિક્ષા વાઘશિરોમણી પંડિત કંઠે મહારાજ પાસેથી લીધી, જેઓ બનારસ ઘરાનાના ઉત્તમ તબલાવાદક હતા. બનારસ ઘરાના એ ખુલ્લા બાજનો ઘરાનો છે, પરંતુ ખુલ્લા બાજના બોલોને તબલા ઉપર કેવી રીતે સુંદરતાથી વગાડવા એ આ ઘરાનાની ખાસિયત છે અને આ ઘરાનામાં ઉઠાન, ટુકડા, પરન, સ્તુતિ પરન વગેરેની ઉત્તમ રચના ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. આમ, પંડિતજીએ આ ઘરાનાની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તમ તબલાવાદકોની હરોળમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

સૌથી મહત્વપૂર્ણ બાબત એ છે કે સમગ્ર ભારત વર્ષમાં સૌપ્રથમ તાલવાદ્ય કચેરીની શરૂઆત પંડિતજીએ કરી હતી. જેમાં અલગ-અલગ તાલવાદ્યોને ભેગા કરી એક વાદન શૈલી નિર્માણ કરી અને આજે આ પ્રથા દુનિયાભરના સંગીત સંમેલનોની વિશેષતા ગણાય છે.

પંડિતજીએ તબલાવાદન દ્વારા દેશ-વિદેશમાં ખૂબ જ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી. અનેક સંગીત સંમેલનોમાં ઉત્તમ કલાકારો સાથે સંગત કરીને ખૂબ જ નામના પ્રાપ્ત કરી. આમ, તેઓ સોલોવાદન અને સંગતી કરવામાં ઉત્તમ કલાકાર હતા. ભારત સરકાર દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૭૩માં પદ્મશ્રીનો ખિતાબ આપી તેમને સન્માનિત કરવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ પદ્મવિભૂષણ, ઉસ્તાદ હાફિઝ અલીખાં એવોર્ડ, લતા મંગેશકર એવોર્ડ અને કેન્દ્રીય સંગીત નાટક અકાદમી જેવા અનેક પારિતોષિક એમણે પ્રાપ્ત કરેલ છે.

બનારસ ઘરાનાને પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમનો અમૂલ્ય ફાળો છે અને આ ઘરાનાની પરંપરાને જીવંત રાખવા એમણે અનેક શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે. પંડિતજીની લકવાની અસર અને ટૂંકી બીમારી બાદ ૪ મે, ૨૦૦૮ના રોજ તેમનું અવસાન થયું તે સમયે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં શોકની લાગણી પ્રસરી ગઈ હતી.

2. હબીબુદ્દીનખાં

ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાંનો જન્મ મેરઠ (ઉત્તરપ્રદેશ) શહેરમાં ૧૮૯૯માં થયો. તેઓના પરિવારમાં સંગીતનું વાતાવરણ તેઓને જન્મથી જ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેઓના દાદાજી ઉસ્તાદ હફ્સસૂખાં અને પરદાદા ઉસ્તાદ કાલેખાં અજરાડા ઘરાનાનાં નામી કલાકારો હતાં. ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં સાહેબની પ્રારંભિક તાલીમ તેઓનાં પિતા શમ્સૂખાંનાં માર્ગદર્શન હેઠળ થઈ.

ત્યારબાદ હબીબુદ્દીનખાં દિલ્લી ઘરાનાનાં ‘ખલીફા’ ઉસ્તાદ નથ્યૂખાંનાં શિષ્ય બન્યા અને તેઓની પાસેથી દિલ્લી ઘરાનાની શિક્ષા મેળવી. દિલ્લી અને અજરાડા ઘરાનાઓની વાદન શૈલીમાં નિપુણ ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં સાહેબને અખિલ ભારતીય સંગીત સંમેલન, લખનઉમાં ‘સંગીતસમ્રાટ’ જેવી ઉત્કૃષ્ટ ઉપાધિથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં હતા. વર્ષ 1970માં ઉત્તરપ્રદેશ સંગીત નાટક અકાદમી દ્વારા તેઓને અકાદમી પુરસ્કાર વડે પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યાં. ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં સાહેબનું તબલાવાદન વર્ષ 1940થી વર્ષ 1960 દરમિયાન તેઓનાં જીવનનાં શ્રેષ્ઠતમ શિખર પર રહ્યું. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ યોજાતા અનેક સંગીત સમારોહમાં તેઓ પોતાનાં વાદન દ્વારા શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરતાં, પરંતુ તે પછી તેઓ વ્યસનોની ખોટી આદતોમાં સપડાયાં. તેમનું સ્વાસ્થ્ય બગડતું રહ્યું. વર્ષ 1966માં તેઓને લકવા થયો. લાંબી બીમારી અને આર્થિક સમસ્યાઓ સામે લડતાં લડતાં 1 જુલાઈ, 1972માં તેઓ અવસાન પામ્યાં.

ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાંનાં એકમાત્ર પુત્ર મંજૂખાં કે જેઓ દિલ્લી ઘરાનાના તબલાવાદક છે. ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં સાહેબના પ્રમુખ શિષ્યોમાં સ્વ. લોકમાનજી (દિલ્લી), સ્વ. પ્રા. સુધીરકુમાર સક્સેના (વડોદરા) અને સ્વ. રમજાનખાંનો સમાવેશ થાય છે.

3. નથ્યૂખાં

ખલીફા નથ્યૂખાંનો જન્મ 1875માં થયો હતો. તેઓ દિલ્લી ઘરાનાનાં યશસ્વી કલાકાર ઉત્સાદ કાલેખાંનાં પૌત્ર અને ઉસ્તાદ બોલી બખ્શખાંના પુત્ર હતા. તેઓની તાલીમ તેઓના પિતા અને દાદાજીનાં માર્ગદર્શન હેઠળ થઈ હતી. દિલ્લી ઘરાનામાં આ ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્તમ કલાકારને સમયમાં ખૂબ જ યશ અને ખ્યાતિ મળ્યાં તેમના ‘ખલીફા’ જેવી સન્માનજનક ઉપાધિ દ્વારા સંબોધિત કરવામાં આવતા હતા. આજે પણ ઉસ્તાદ નથ્યૂખાંને બે આંગળીઓનાં મધુર વાદન માટે યાદ કરવામાં આવે છે. તેઓ ઘણાં વર્ષો સુધી કલકત્તામાં રહ્યાં અને તેમનાં યમત્કારિક તબલા-વાદનથી સંગીતપ્રેમીઓને તૃપ્ત અને મંત્રમુગ્ધ કરતાં રહ્યાં. તેઓના તબલાવાદનની એક ગ્રામોફોન રેકોર્ડ ‘હિજ માસ્ટર્સ વાયસ’ નામક કંપનીએ બનાવી હતી.

ઉસ્તાદ નથ્યૂખાંનાં પ્રમુખ શિષ્યોમાં મેરઠના ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં તેમજ કલકત્તાનાં શ્રી હરેન્દ્ર કિશોરરાય ચૌધરી (હીરુ બાબુ) અને શ્રી કેશવચંદ્ર બેનર્જીનો સમાવેશ થાય છે.

વર્ષ 1940માં 65 વર્ષની ઉંમરે ઉસ્તાદ નથ્યૂખાં પૈગમ્બરવાસી થયાં.

4. નાના પાનસે

નાનાસાહેબ પાનસે મહારાષ્ટ્રનાં સતારા પ્રદેશનાં બાઈ ગામનાં મૂળ નિવાસી હતા. (તેઓનાં જન્મસ્થળ અને જન્મતારીખ ઉપલબ્ધ નથી) આશરે 19મી સદીનાં પૂવાર્ધમાં તેઓનો જન્મ થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. નાનાસાહેબના પિતા એક કીર્તનકાર હતા અને તેઓ એક કીર્તનમંડળીના સંચાલક પણ હતા. નાનાસાહેબ પાનસે નાનપણથી જ તેઓનાં પિતા સાથે મંડળીમાં કીર્તનોમાં પખાવજ-વાદન કરતા. આ કીર્તનમંડળી ભ્રમણ કરતાં વારાણસી પહોંચી. જ્યાં નાનાસાહેબની મુલાકાત સંગીતયોગી રાજપૂત બ્રાહ્મણ બાબુ જોધસિંહ સાથે થઈ. નાના તેઓની કળાથી એટલાં પ્રભાવિત થયા કે તેઓ બાબુ જોધસિંહના

શિષ્ય બન્યા અને તે પછી તેઓની પાસે રહીને બાર વર્ષ સુધી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા. આ સમયગાળા દરમિયાન તેમણે ખૂબ જ કઠિન સાધના કરીને વાદ્ય પર અદ્ભુત સિદ્ધિ અને અધિકાર હાંસલ કર્યા. તે પછી તેઓ પોતાની કર્મભૂમિ ઈન્દોર આવ્યા. કેટલાક સાહિત્યકારોના મત મુજબ નાનાસાહેબે પોતાનાં વાદનની પ્રારંભિક તાલીમ તેઓના પિતા અને ત્યારબાદ પૂણેના મનાજી કડિતકર અને અલ્હાબાદના યોગીરાજ સ્વામી પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હતી.

એ વર્ષોમાં ઈન્દોરના રાજા સંગીતનાં ગુણ-ગ્રાહક, કદરદાન આશ્રયદાતા હતા. તેથી નાના પાનસેને ઈન્દોર દરબારમાં નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. ત્યાં રહીને નાનાએ પોતાનાં વાદનમાં ગણિતનાં અવનવાં અને અનોખા પ્રયોગો કર્યા અને પોતાના અનેક શિષ્યોને તૈયાર કર્યા. તેઓની મૌલિકતાના કારણે નાનાસાહેબ પાનસે પોતે જ એક ઘરાનું બની ગયા. એ સમયના વિદ્વાનો અને ગુણીજનો અને જાણકારોનાં મત મુજબ નાનાસાહેબ પાનસે જેવું તાલ-મર્મજ્ઞ, તાલશાસ્ત્રી અને મધુરવાદક અન્ય કોઈ ન હતું. તે સમયના સંગીત સમારોહમાં ગાયકો અને વાદકોમાં સતત હરીફાઈ રહેતી માટે તેઓએ ‘સુદર્શન’ નામના ઠેકાની રચના કરી. જે પખાવજ અને તબલાવાદકોને સંગીત સભામાં મદદરૂપ બની શકે.

નાનાસાહેબ પાનસેના એકમાત્ર પુત્ર બલવંતરાય યુવાવસ્થામાં સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. તેઓનાં પ્રમુખ શિષ્યોમાં બાલાસાહેબ તેમજ વામનરાવ ચાંદબડકર(તબલા)નો સમાવેશ થાય છે.

નાનાસાહેબ પાનસેનો સ્વર્ગવાસ 19મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં ઈન્દોરમાં થયો.

પખાવજ-વાદનના ક્ષેત્રમાં એક ઇતિહાસનું નિર્માણ કરનાર, વિશાળ શિષ્યોનો સમૂહ આપનાર તેમજ વાદનમાં મૌલિક કૃતિઓ અને રચનાઓનાં શિલ્પી એવા નાનાસાહેબ પાનસેનું નામ ભારતીય સંગીતના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (1) પંડિત કિશન મહારાજ કઈ માત્રાના તાલો વગાડવામાં પારંગત હતા ?
- (2) ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાંનો જીવન-પરિચય આપો.
- (3) ઉત્સાદ નથ્યૂખાં સાહેબ કયા ઘરાનાનાં કલાકાર હતા ?
- (4) નાના પાનસે કયા વાદ્ય સાથે સંકળાયેલા છે ?

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં (1) વૃંદવાદન (2) સંગીતમાં તાલનું મહત્વ (3) જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન-આ વિષયો ઉપર વિસ્તૃત નોંધ આપવામાં આવેલ છે. જે વિદ્યાર્થી પોતે સંગીત શીખી રહ્યો છે તેને સંગીત દ્વારા શું પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવનઘડતરમાં તેનું શું મહત્વ છે. તેની જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.

1. વૃંદવાદન

વાદ્યવૃંદ અને વૃંદવાદન બન્ને સમાનાર્થી શબ્દો છે. આજની ભારતની સાધારણ જનતા વાદ્યવૃંદથી વધારે ઓરકેસ્ટ્રા શબ્દથી જ વધુ પરિચિત છે. વૃંદવાદનને બે પ્રકારે જુદા પાડી શકાય. એક તાલવાદ્ય, બીજું સ્વરવાદ્ય.

10મી સદી બાદ વિદેશીઓનાં આક્રમણ અને આપસી ફાટફૂટનાં કારણે દેશની એકતા ખંડિત થઈ અને આગળ જતા અંગ્રેજોનાં હાથમાં સત્તા આવી ગઈ અને આપણી આ પરંપરાને નષ્ટ કરવાના પ્રયાસો થવા લાગ્યા. પહેલા સંસ્કૃત નાટકોમાં વૃંદવાદનનું અસ્તિત્વમાં હતું. જેનો લોપ થવા લાગ્યો. અંગ્રેજોનાં સૂર્યાસ્ત વખતે જ્યારે ક્ષેત્રીય ભાષાનાં નાટકો-ભવાઈ-વગેરે શરૂ થયા ત્યારે વૃંદવાદનને મહત્વતા મળવા માડી. જે પ્રાદેશિક નાટક કંપનીઓ અલગ-અલગ જગ્યાએ જઈને કાર્યક્રમો કરતા અને સાથે વૃંદ વાદનનો સમાવેશ કરતા વૃંદવાદનની મહત્વતા વધવા લાગી. વૃંદવાદનમાં હારમોનિયમ, વાયોલીન, સારંગી જેવા વાદ્યોનાં ઉપયોગ થવા લાગતા નાટકો પણ રૂચિકર લાગવા લાગ્યા.

ધીરેધીરે સંગીતપ્રિય રાજાઓ નવાબોએ આ પરંપરાનું સ્વાગત કર્યું, મહત્વ આપ્યું અને વૃંદવાદન એક સ્વતંત્ર કાર્યક્રમની રીતે પણ કરી શકાય તે સમજાવા લાગ્યું. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી વૃંદવાદન ક્ષેત્રમાં ઘણાં મહત્વનાં કામ થવા લાગ્યાં. આકાશવાણી દિલ્લી કેન્દ્રમાં ભારત સરકાર દ્વારા એક વૃંદવાદનનું જૂથ ઊભું કરવામાં આવ્યું. જેમાં પ્રસિદ્ધ સિતારવાદક પં. રવિશંકરજી, વાંસળીવાદક પં. પૂનલાલ ઘોષ વગેરે મહાન કલાકારોનો સાથ લેવામાં આવ્યો અને ઉચ્ચ સ્તરનાં વૃંદવાદનની રચનાં થઈ. આધુનિક ફ્યુઝન ઓર્કેસ્ટ્રા તે આનો જ એક પ્રકાર ગણાય.

વૃંદવાદનનો બીજો વિચાર છે, તાલવૃંદવાદન. ફક્ત તાલ-લય સાથે સંકળાયેલા તમામ વાદ્યોનો આ પ્રકારનાં વાદનમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે અને લહેરા સાથે તેમનું વાદન કરી, કાર્યક્રમ આપે છે, જેને ‘તાલવાદ્ય કચેરી’ જેવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં તબલા, ઢોલક, નાળ, પખાવજ ઉપરાંત કાર્યક્રમ અનુસાર ઢોલ તથા ખોલનો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે.

હાલમાં ફક્ત તબલાનાં જ કલાકારો દ્વારા સમૂહ તબલાવાદન રજૂ કરવામાં આવે છે. જે અત્યારે ખૂબ જ સફળતા પામી રહ્યો છે. ગુજરાતમાં સૌથી વધુ 315 તબલાવાદકો દ્વારા સમૂહ તબલાવાદન કરી અને ‘ગિનિસ વર્લ્ડ રેકોર્ડ’ પણ સ્થાપવામાં આવેલ છે. જેનું શ્રેય આપણા ગુજરાતના શ્રી મુંજાલ મહેતાને જાય છે. આ પરંપરા પણ હવે વિદેશમાં લોકપ્રિય થતી જાય છે અને ગુજરાતથી ભારતમાં પહેલી વખત જ 20 જણા સાથે અમેરિકા ખાતે સમૂહ તબલાવાદન કરવાનું આમંત્રણ મળ્યું. જે વૃંદવાદનનો એક પ્રકાર જ ગણી શકાય.

2. સંગીતમાં તાલનું મહત્વ

જે કલાકારને તાલનું જ્ઞાન નથી તે ગાયક કે વાદક સંપૂર્ણ નહીં કહેવાય. આથી સતત પરિશ્રમ અને તપસ્યા દ્વારા તાલ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી તે સંગીતમાં આવશ્યક છે. તાલના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી યોજાતું સંગીત શાસ્ત્રીય નહીં કહેવાય. સંસારમાં લય તથા તાલની શ્રેષ્ઠતા સર્વવ્યાપક છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તે વણાયેલ જોવા મળે છે. સૂર્ય, પૃથ્વી, હૃદયનું ધબકવું વગેરે તેમની ચોક્કસ ગતિ અનુસાર ચાલે છે. એવું જ સંગીતનું ય છે. સંગીતનાં ત્રણે અંગ ગાયન - વાદન - નૃત્યમાં તાલનું મહત્વ છે. સંગીતનું મુખ્ય લક્ષ્ય આનંદની ઉત્પત્તિ અને પ્રાપ્તિનું છે. આ આનંદની પૂર્તિ કરવા તાલની સહાય જરૂરી બને છે. તાલને લીધે જ શાસ્ત્રીયસંગીત ઉપશાસ્ત્રીય સંગીત તથા સુગમ-લોકસંગીતના ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. દા.ત., ભજન-

ગઝલ કે લોકસંગીતમાં કહેરવા તાલ જ વપરાશે. વિલંબિત ઝૂમરા તાલ નહીં વગાડાય તો આ ભેદ ફક્ત તાલથી પણ પારખી શકાય છે. આ મુજબ તાલ સ્વરોને ગતિ આપે છે અને સંગીતને નિયમબદ્ધ કરે છે.

ગાયન-વાદન અને નૃત્યમાં તાલનું મહત્ત્વ છે. જો સ્વર સંગીતનું શરીર છે તો તાલ તેનો આત્મા છે. જો આત્માને કાઢી નાંખવામાં આવે તો શરીર મૃતદેહ સમાન લઈ જશે. જુદાજુદા તાલોના અને જુદાજુદા લયના પ્રયોગથી સંગીતમાં વિવિધ રસોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેનાથી જ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. આપણે જોઈએ છે કે જ્યારે ક્યાંય પણ ખુશીનાં ગીતો ગવાતા હોય ત્યારે વાગતા તાલ અને ઊભાં થતાં લયથી આપણી અંદર એક ઉલ્લાસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે જ્યારે દુઃખથી ભરેલ સંગીત સાંભળીએ ત્યારે ત્યાં તાલની ગતિ ધીમી હોય છે. જે દુઃખની ભાવનાઓને ઘેરી બનાવે છે.

જો સંગીત તાલ વગરનું હોય તો તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારની રસની ઉત્પત્તિ યોગ્ય રીતે નથી થતી. તેવી જ રીતે સ્વરના અભાવથી તાલ પણ નિષ્પ્રાણ લાગશે. વાસ્તવમાં લય તાલનો પ્રાણ છે. એના આધાર પર તાલ જીવિત રહે છે અને સંગીત પણ જીવિત રહે છે.

3. જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન

સાહિત્ય સંગીત કલાવિહીન: । સાક્ષાત્ પશુ પુચ્છવિશાળહીન: ॥

ઉપરનો શ્લોક ભર્તૃહરિનો છે. જેનો અર્થ છે કે સાહિત્ય સંગીત અને કલા વગરની વ્યક્તિ શિંગડાં અને પૂંછડા વગરનો પશુ સમાન છે. સૃષ્ટિનાં સમસ્ત પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય જન્મ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એવું પણ કહેવાય છે કે દેવતાઓને માટે પણ આ દુર્લભ છે. કારણ કે મનુષ્યદેહથી જ ભગવાનનું ભજન થઈ શકે છે અને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આવા દુર્લભ શરીરને મેળવીને જો મનુષ્ય સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, સંગીત કે અન્ય કલાઓને ના શીખી શકે અથવા તો રસ પણ ન લઈ શકે તો તેનું જીવન નીરસ થઈ જાય છે.

લૌકિક સુખ અને દુઃખમાંથી છૂટકારો મેળવવામાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા જ સમર્થ સિદ્ધ હોય છે. કોઈ વાર્તાકાર જ્યારે કોઈ કથા લખે છે ત્યારે તેના મનમાં નવા નવા દૃશ્યો ઘુમરાયા કરતાં હોય છે. કલ્પનાથી તેનાં સુખ અને દુઃખ ગ્રહણ કરતા કરતાં તે સાહિત્યસર્જનમાં લીન રહે છે અને જો તે સંગીતકાર હશે તો પોતાના ગાયન, વાદન, નૃત્ય દ્વારા તે ભાવો તથા રસોને પ્રગટ કરે છે. જેમ કે હર્ષ-શોક, ભય, પ્રેમ, ઉલ્લાસ વગેરે. જ્યારે શ્રોતા અને દર્શક આવા સંગીતને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેને પણ આ રસોની અનુભૂતિ થાય છે. જેના દ્વારા ધ્યાનની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી મનનો તણાવ દૂર કરી શકે છે.

આજના આધુનિક યુગનાં યુવાનો-વિદ્યાર્થીઓ માટે તેઓનાં જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન એટલા માટે મહત્ત્વનું છે કે યુવાનોને હાલના સમયમાં આનંદ-પ્રમોદનાં સાધનોમાં ઉપલબ્ધ છે તે ખૂબ જ હાનિકારક છે. યુવાનો એ દ્વારા ખોટા રસ્તે જઈ અને તેમનાં જીવનને વેડફી નાંખી રહ્યાં છે અને જ્યારે તેમને એનું ભાન થાય છે ત્યારે પસ્તાય છે. આવા સંજોગોમાં મનને સ્થિર રાખી - સંગીતસાધના દ્વારા આનંદ પ્રાપ્ત કરી આપણી સંસ્કૃતિને જાળવવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકે, એક ચરિત્રવાન શિક્ષક બની શકે, વિદ્યાદાન દ્વારા આજીવિકા મેળવી શકે અને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું બની જાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો.

- (1) વૃંદવાદન એટલે શું ? જણાવો.
- (2) વૃંદવાદન (સમૂહ તબલાવાદન)માં ગુજરાત રાજ્યનાં કયા કલાકારને ગિનિસ વર્લ્ડ રેકોર્ડ પ્રાપ્ત થયો.
- (3) ‘સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ’ ઉપર વિસ્તૃત નોંધ લખો.
- (4) ‘જીવનમાં સંગીતનું મહત્ત્વ’ ઉપર વિસ્તૃત નોંધ લખો.

* * *

વિભાગ 2 : ક્રિયાત્મક

1

તાલ માહિતી

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં અભ્યાસક્રમમાં આપેલા તાલો જેવા કે ઝપતાલ, તેવરા, વિલંબિત એકતાલ, ધમાર, પંજાબી વગેરેને ઠાય-દુગુન, તિગુન, ચૌગુનમાં હાથથી તાલી-ખાલી બતાવી વિદ્યાર્થીએ રજૂઆત કરવાની છે. આ એકમમાં દરેક તાલો લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. જેનાં અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીને હાથથી તાલી-ખાલી દ્વારા રજૂઆત કરવાની સરળતા રહે એ આ એકમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

ઝપતાલ :

તબલાના પ્રખ્યાત તાલોમાં ઝપતાલ પણ એક પ્રખ્યાત તાલ છે. આ તાલ સોલોવાદન સિવાય ખ્યાલ ગાયન અને વાદ્ય સંગીતમાં સંગત માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ તાલ મોટે ભાગે મધ્યલયમાં વગાડવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ કથક નૃત્ય તેમજ સોલો વાદન કરવામાં આવે છે. આ તાલના અર્ધસપ્તપદી તાલમાં પેશકાર, કાયદા, ટુકડા, પરન, રેલા વગેરેની સુંદર રીતે રજૂઆત કરી શકાય છે.

તાલ માહિતી

માત્રા -	10
ખંડ -	4
તાલી -	1 - 3 - 8 માત્રા ઉપર
ખાલી -	6 માત્રા ઉપર
જાતિ -	ખંડ જાતિ

ઠાયલય

ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	
×		2			
તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
0		3			×

દુગુન

ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	
×		2			
ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	ધીં
0		3			×

તિગુન

ધીંનાધીં	ધીંનાતીં	નાધીંધીં	નાધીંના	ધીંધીંના	
×		2			
તીંનાધીં	ધીંનાધીં	નાધીંધીં	નાતીંના	ધીંધીંના	ધીં
0		3			×

ચૌગુન

<u>ધીનાધીધી</u>	<u>નાતીનાધી</u>		<u>ધીનાધીના</u>	<u>ધીધીનાતી</u>	<u>નાધીધીના</u>	
×			2			
<u>ધીનાધીધી</u>	<u>નાતીનાધી</u>		<u>ધીનાધીના</u>	<u>ધીધીનાતી</u>	<u>નાધીધીના</u>	ધી
0			3			×

તેવરા તાલ :

આ પખાવજનો તાલ છે. એની બધી જ વિશેષતાઓ ચૌતાલ પ્રમાણે છે. આ તાલમાં ખાલી આવતી નથી. આ તાલનો ઉપયોગ પખાવજ ઉપર સ્વતંત્ર વાદન કરવામાં થાય છે એટલે એમાં પરન, રેલા, ચક્રદાર, ટુકડા વગેરે વગાડવામાં આવે છે. આ તાલ મધ્યલયમાં વગાડવો. આ અસમપદી તાલ છે.

માત્રા -	7
ખંડ -	3
તાલી -	1 - 4 - 6 માત્રા ઉપર
ખાલી -	નથી
જાતિ -	મિશ્ર

ઠાય લય

ધા	દિં	તા		<u>તીટ</u>	<u>કતા</u>		<u>ગદી</u>	<u>ગન</u>		ધા
×				2			3			×

જાતિ - મિશ્ર

દુગુન

<u>ધાદિં</u>	<u>તાતીટ</u>	<u>કતગદી</u>		<u>ગનધા</u>	<u>દિંતા</u>		<u>તીટકતા</u>	<u>ગદિગન</u>		ધા
×				2			3			×

ત્રિગુન

<u>ધાદિતા</u>	<u>તીટકતાગદી</u>		<u>ગનધાદિં</u>			
×						
<u>તાતીટકતા</u>	<u>ગદીગનધા</u>		<u>દિંતાતીટ</u>	<u>કતાગદિગન</u>		ધા
2			3			×

ચૌગુન

<u>ધાદિતાતીટ</u>	<u>કતાગદીગનધા</u>	<u>દિંતાતીટકતા</u>			
×					
<u>ગદિગનધાદિં</u>	<u>તાતીટકતાગદિ</u>	<u>ગનધાદિંતા</u>	<u>તીટકતાગદિગન</u>		ધા
2		3			×

વિલંબિત એકતાલ :

આ તાલનો ઉપયોગ ખ્યાલ અંગની ગાયન શૈલીમાં સંગત કરવા માટે થાય છે. એવું કહેવાય છે કે જ્યારે ખ્યાલ ગાયકીની શોધ થઈ ત્યારે તે ગાયન શૈલીની સંગત માટે આ તાલની શોધ કરવામાં આવી છે.

તાલ માહિતી

માત્રા - 12, ખંડ - 6, તાલી - 1, 5, 9, 11 ખાલી - 3, 7

ધીંડડત્રક	ધીંડડત્રક	ધાડડગે	તીરકીટ	
×		0		
તીંડડડ	નાડડડ	કડડડ	તાડડડ	
2		0		
ધાડધાગે	તીરકીટ	ધીંડડડ	ધાડડડ	ધીં
3		4		×

તાલ : ધમાર :

પખાવજ શૈલીનો ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ તાલ છે. ધમાર એક પ્રકારની ગાયકીનું નામ પણ છે અને આ ગાયકી સાથે સંગત કરવા માટે આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે. પખાવજ અંગનો તાલ હોવાથી તેમાં ખુલ્લા અને ગંભીર પ્રકારનાં બોલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ તાલમાં ઉઠાન, પરન, રેલા, ટુકડા, ચક્રધાર વગેરે વગાડવામાં આવે છે. પખાવજનાં સ્વતંત્ર વાદનમાં આ તાલનો ઉપયોગ ખૂબ જ થાય છે. કથ્થક નૃત્યમાં પણ આ તાલનો ઉપયોગ મોટે થાય છે. વધુ ભાગે મધ્યલયમાં વગાડવામાં આવતો. આ એક વિષમપદી તાલ છે.

તાલ - માહિતી

માત્રા - 14
ખંડ - 4
તાલી - 1, 6, 11મી માત્રા ઉપર
ખાલી - 8 ઉપર
જાતિ - ખંડ

તાલધમાર = ઠાય લય

ક	ધી	ટ	ધી	ટ	ધા	ડ	ગ	તી	ટ	તી	ટ	તા	ડ	ક
×					2		0			3				×

કુગુન

કધી	ટધી	ટધા	ડગ	તીટ	તીટ	તાડ	
×					2		
કધી	ટધી	ટધા	ડગ	તીટ	તીટ	તાડ	ક
0			3				×

ત્રિગુન

કધીટ	ધીટધા	ડગતી	ટતીટ	તાડક	
×					
ધીટધી	ટધાડ	ગતીટ	તીટતા	ડકધી	
2		0			
ટધીટ	ધાડગ	તીટતી	ટતાડ	ક	
3				×	

ચૌગુન

કધીટધી	ટધાડગ	તીટતીટ	તાડકધી	ટધીટધા	
×					
ડગતીટ	તીટતાડ				
2					
કધીટધી	ટધાડગ	તીટતીટ			
0					
તાડકધી	ટધીટધા	ડગતીટ	તીટતાડ	ક	
3				×	

તાલ : પંજાબી :

આ તાલનો જન્મ પંજાબમાં થયો હોય તેવું માનવામાં આવે છે. મોટે ભાગે ઠુમરી ગાયનશૈલીમાં આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે. આ તાલનો ઉપયોગ મધ્યલયમાં જ થતો હોવાથી તેમાં વિશેષ તૈયારીથી વગાડી શકાતું નથી. ત્રિતાલની જેમ જ આ તાલની તાલી-ખાલી અને તાલ સ્વરૂપ છે. સંગતનો તાલ હોવાથી આ તાલમાં સ્વતંત્રવાદન કરવામાં આવતું નથી, પરંતુ ઠુમરીની સંગતમાં લગ્ગી- લડી વગાડવાનો પ્રચાર છે.

તાલ-માહિતી

માત્રા - 16, ખંડ - 4, તાલી - 1, 3, 15 ખાલી - 9, જાતિ-ચતુસ્ર

ઠાય લય

ધાડ	ગધી	ડગ	ધાડ		ધાગે	નધી	ડગ	ધાડ	
×					2				
તાડ	કતી	ડક	તાડ		ધાગે	નધી	ડગ	ધાડ	
0					3				ધા
									×

દુગુન

ધાડગધી	ડગધાડ	ધાગેનધી	ડગધાડ	
×				

તાડકતી ડકતાડ ધાગેનધી ડગધાડ

2

ધાડગધી ડગિધાડ ધાગેનધી ડગધાડ

0

તાડકતી ડકતાડ ધાગેનધી ડગધાડ | ધા

3

×

ત્રિગુન

ધાડગધીડગ ધાડધાગેનધી ડગધાડતાડ કતીડકતાડ

×

ધાગેનધીડગ ધાડધાડગધી ડગધાડધાગે નદીડગધાડ

2

તાડકતીડક તાડધાગેનધી ડગધાડધાડ ગધીડગધાડ

0

ધાગેનધીડગ ધાડતાડકતી ડકતાડધાગે નધીડગધાડ | ધા

3

×

ચૌગુન

ધાડગધીડગધાડ ધાગેનધીડગધાડ તાડકતીડકતાડ ધાગેનધીડગધાડ

×

ધાડગધીડગધાડ ધાગેનધીડગધાડ તાડકતીડકતાડ ધાગેનધીડગધાડ

2

ધાડગધીડગધાડ ધાગેનધીડગધાડ તાડકતીડકતાડ ધાગેનધીડગધાડ

0

ધાડગધીડગધાડ ધાગેનધીડગધાડ તાડકતીડકતાડ ધાગેનધીડગધાડ | ધા

3

×

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. તાલ ઝપતાલમાં ખાલી કઈ માત્ર પર આવે છે ?
2. ધમાર તાલના કેટલા વિભાગ છે ?
3. તાલ ઝપતાલને કઈ લયમાં વગાડવામાં આવે છે ?

2. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. તાલ-ઝપતાલની માત્રા કેટલી છે ?
2. તાલ-તેવરા કયા વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે ?
3. એકતાલમાં કેટલા વિભાગ છે ?
4. તાલ-ધમાર કઈ ગાયન શૈલીમાં ઉપયોગી છે ?
5. પંજાબી તાલની કેટલી માત્રા છે ?

3. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના સાચા જવાબ સામે ટીક કરો.

- (1) તાલ ઝપતાલમાં કેટલા વિભાગ છે ?
(અ) ત્રણ (બ) ચાર (ક) બે (ડ) પાંચ
- (2) તાલ તેવરાના કેટલા વિભાગ છે ?
(અ) બે (બ) એક (ક) ત્રણ (ડ) ચાર
- (3) એકતાલમાં કેટલી ખાલી આવે છે ?
(અ) ચાર (બ) બે (ક) ત્રણ (ડ) પાંચ
- (4) તાલ ધમાર કયા વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) ઢોલક (બ) પખાવજ (ક) તબલા (ડ) નાલ
- (5) પંજાબી તાલના કેટલા વિભાગ છે ?
(અ) ચાર (બ) બે (ક) ત્રણ (ડ) છ

4. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે તૈયાર કરાવવું.

1. પંજાબી તાલને હાથથી તાલી ખાલી બતાવીને બોલાવવું.
2. ઝપતાલને હાથથી તાલી ખાલી બતાવીને ઠાય અને દુગુન લયમાં બોલવાનો અભ્યાસ કરાવવો.
3. તાલ એકતાલને તબલા પર ઠાય અને દુગુન લયમાં વગાડતાં શીખવાડવું.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં

વિલંબિત એકતાલ

વિલંબિત તિલવાડા અને

વિલંબિત જૂમરા તથા તાલમાં વિલંબિત લયમાં મુખડા કેવી રીતે વગાડી શકાય તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થી તેમના વાદનમાં તૈયારી બતાવી શકે તે છે.

વિલંબિત એકતાલ

(1)
$$\begin{array}{cc|cc} \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડધાગે} & \text{તિરકિટ} \\ \times & & 0 & \\ \hline \text{તીંડડડ} & \text{તાડડડ} & \text{કડડડ} & \text{તાડડડ} \\ 2 & & 0 & \\ \hline \text{ધાડધાગે} & \text{તિરકિટ} & \text{ધીંડડડ} & \\ 3 & & 4 & \\ \hline \text{ધાડતિરકિટતક} & \text{તાડતિરકિટતક} & \text{તિરકિટતકતા} & \text{તિરકિટતધાતી} \end{array} \Bigg| \text{ધીં} \times$$

(2)
$$\begin{array}{cc|cc} \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડધાગે} & \text{તિરકિટ} \\ \times & & 0 & \\ \hline \text{તીંડડડ} & \text{નાડડડ} & \text{કડડડ} & \text{તાડડડ} \\ 2 & & 0 & \\ \hline \text{ધાડધાગે} & \text{તિરકિટ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડ} \\ 3 & & 0 & \\ \hline \text{તકતીના} & \text{કીટતકતાતીટ} & \text{કીટતકતીરકીટ} & \text{તકતાતીરકીટ} \end{array} \Bigg| \text{ધીં} \times$$

વિલંબિત તિલવાડા

(1)
$$\begin{array}{cc|cc|cc|cc} \text{ધીંડડડ} & \text{તિરકિટ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{તીંડડડ} & \text{તીંડડ} \\ \times & & & & 2 & & & \\ \hline \text{તીંડડડ} & \text{તિરકિટ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \\ 0 & & & & 3 & & & \\ \hline & & \text{તિરકિટ} & \text{તકકડાન} & \text{ડતક} & \text{તિરકિટ} & & \end{array} \Bigg| \text{ધીં} \times$$

(2) $\begin{array}{cccc|cccc} \text{ધીંડડડ} & \text{તિરકિટ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{તીંડડડ} & \text{તીંડડડ} \\ \times & & & & 2 & & & \\ \hline \text{તીંડડડ} & \text{તિરકિટ} & \text{તીંડડડ} & \text{તીંડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \\ 0 & & & & 3 & & & \end{array}$

$\begin{array}{c} \text{ધીં} \\ \times \end{array}$

વિલંબિત ઝૂમરા

(1) $\begin{array}{cccc|cccc} \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{તિરકિટ} & & \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડગેગે} & \text{તિરકિટ} \\ \times & & & & 2 & & & \\ \hline \text{તીંડડડ} & \text{તાડડડ} & \text{તિરકિટ} & & \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડગેગે} & \\ 0 & & & & 3 & & & \end{array}$

$\begin{array}{c} \text{ધીં} \\ \times \end{array}$

(2) $\begin{array}{cccc|cccc} \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડડડ} & \text{તિરકિટ} & & \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડગેગે} & \text{તિરકિટ} \\ \times & & & & 2 & & & \\ \hline \text{તીંડડડ} & \text{તાડડડ} & \text{તિરકિટ} & & \text{ધીંડડડ} & \text{ધીંડડડ} & \text{ધાડગેગે} & \\ 0 & & & & 3 & & & \end{array}$

$\begin{array}{c} \text{ધીં} \\ \times \end{array}$

સ્વાધ્યાય

1. માંગ્યા મુજબ કરો.

- (1) વિલંબિત એકતાલમાં છેલ્લી બે માત્રામાં નવા બે મુખડા બનાવો.
- (2) વિલંબિત એકતાલમાં છેલ્લી ચાર માત્રામાં નવા મુખડા બનાવો.
- (3) વિલંબિત તિલવાડામાં છેલ્લી બે માત્રામાં નવા બે મુખડા બનાવો.
- (4) વિલંબિત તિલવાડામાં છેલ્લી ચાર માત્રામાં નવા મુખડા બનાવો.
- (5) વિલંબિત ઝૂમરામાં છેલ્લી બે માત્રામાં નવા બે મુખડા બનાવો.
- (6) વિલંબિત ઝૂમરામાં છેલ્લી ચાર માત્રામાં નવા મુખડા બનાવો.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તબલાંને સ્વરમાં કેવી રીતે મેળવવું તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. અનુભવ દ્વારા જ આ જ્ઞાન શક્ય છે, પરંતુ આ એકમમાં જે રીત સમજાવી છે તેના દ્વારા વિદ્યાર્થીને જરૂરી માર્ગદર્શન મળી રહે તેવો આ પ્રયાસ છે.

તબલાં મેળવવાનું સામાન્ય જ્ઞાન :

તબલાં વગાડતાં પહેલાં તબલાંને કોઈ ચોક્કસ સ્વરમાં મેળવવું ખૂબ જ જરૂરી છે, કારણ કે મેળવ્યા વગરનું તબલું સંગીતમાં ઉપયોગી નથી થઈ શકતું અને સંગીત બેસૂરું લાગે છે.

તબલાં મેળવવાની બે રીત છે :

- (1) આ વિધિમાં ઘણા તબલાંને આમને-સામને મેળવવામાં આવે છે. જેમ કે તબલાંની પડીનાં સામસામેનાં ‘ઘર’ મેળવવામાં આવે છે.
- (2) આ વિધિમાં ઘણા તબલાંની પડીનાં એક ‘ઘર’ને મેળવ્યા બાદ આગળ વધતા જાય અને દરેક ઘરને મેળવે છે.

ગાયનમાં પુરુષ તથા સ્ત્રીનાં સ્વર લગભગ જુદા હોય છે તેથી બે અલગ પ્રકારના સ્વરના તબલાં હોવા જોઈએ. કારણ કે પુરુષનાં અવાજની કુદરતીક્ષમતા લગભગ હાર્મોનિયમ સ્વર પ્રમાણે કાળી - 1 અથવા સફેદ - 2 માં હોય છે, જ્યારે સ્ત્રીના સ્વર પ્રમાણે કાળી 3 - 4 - 5 પ્રમાણે હોય છે.

તબલાંને ઊંચે તથા નીચે ઉતારવા-ચઢાવવા માટે તબલાંની પડીનો ગજરો - ગઢા તથા હથોડીનો ઉપયોગ થાય છે.

તબલાંને ઊંચા સ્વરમાં લઈ જવા માટે ગજરા તથા ગઢા ઉપર હથોડીનો આઘાત કરવાથી સ્વરમાં પરિવર્તન આવશે તથા સ્વર ઊંચે જશે.

તબલાંને નીચા સ્વરમાં લઈ જવા માટે ગજરા તથા ગઢાને નીચેથી હથોડીના આઘાત કરવાથી સ્વરમાં પરિવર્તન આવશે જેથી સ્વર નીચો થશે.

સ્વરમાં અડધા સ્વરનો ફરક હોય તો ગજરા ઉપર હથોડીના આઘાતથી તબલું મેળવવું હિતાવહ છે. બાકી ગઢા ઉપરથી મેળવાયેલ તબલું સ્વરમાં સ્થિરતા લાવે છે અને વારેવારે તબલાંને મેળવવાની જરૂર પડતી નથી.

આ સામાન્ય સમજ છે. અનુભવ તથા સૂઝબૂઝ દ્વારા જ સ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તબલું મેળવવું આસાન બની જાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોમાં સાચો વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો.

- (1) તબલાં મેળવવા માટે કયા સાધનનો ઉપયોગ થાય છે ?
 (અ) પથ્થર (બ) હથોડી
- (2) સ્વરને ઉપર ચઢાવવા માટે ગઢાને કઈ તરફ આઘાત કરવામાં આવે છે.
 (અ) નીચે (બ) ઉપર
- (3) પુરુષ ગાયક માટે કયા સ્વરનું તબલું ઉપયોગી છે ?
 (અ) કાળી-1 (બ) કાળી-4 (ક) કાળી-3 (ડ) કાળી-5
- (4) અડધો સ્વર ઉતારવા માટે હથોડીનો આઘાત કયાં કરવામાં આવે છે ?
 (અ) ગજરા પર (બ) કોઠી પર

* * *

પ્રસ્તાવના :

હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ઘણા પ્રકારની ગાયનશૈલી છે. તે દરેક પ્રકારની ગાયનશૈલીમાં અલગ અલગ પ્રકારનાં તાલોનો ઉપયોગ થાય છે, જેનો આ એકમમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મોગલ શાસનકાળમાં સંગીતમાં ઘણા પરિવર્તન થયા. આ કાળમાં ઘણી નવી ગાયનશૈલી તથા તાલ સાથે તાલવાદ્યોનું સર્જન થયું અને તે નવી શૈલી પ્રમાણે તાલના ઠેકા તથા તાલવાદ્યોનું નિર્માણ થયું તે આ એકમમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે.

જુદા જુદા પ્રયોગની દૃષ્ટિથી આધુનિક યુગમાં ગાયનમાં દુપદ-ધમાર-ખ્યાલ, ટપ્પા, હુમરી, લોકગીત, કવ્વાલી, તથા તંતુ વાદ્યોમાં મસીતખાની - રજાખાની, પ્રાદેશિક નૃત્યો તથા કથક નૃત્ય પ્રચલિત છે. આ દરેક પ્રકારો સાથે અલગ અલગ તાલોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

દુપદ-ધમાર - ગાયકી પ્રકાર સાથે :

ચૌતાલ, સૂલતાલ, તેવરા, ધમાર જેવા તાલોનો પ્રયોગ થાય છે.

ખ્યાલ ગાયકી સાથે :

વિલંબિત - એકતાલ

વિલંબિત - ત્રિતાલ

વિલંબિત - ઝૂમરા

વિલંબિત - ઝપતાલ

વિલંબિત - તિલવાડા વગેરે તાલો.

- **તંતુ વાદ્યોમાં** - ગતોની સાથે પણ ઉપર્યુક્ત તાલ દરેક લયમાં વાગશે. જેમાં ત્રિતાલ, એકતાલ, ઝપતાલ, રૂપક વગેરે વાગશે.

જ્યારે ભાવસંગીત - લોકનૃત્યો - સુગમ સંગીત , ગરબા વગેરે સાથે.

દાદરા

કહેરવા

હીંચ

ખેમટા વગેરે તાલોનો પ્રયોગ થાય છે.

- **હુમરી જેવી ઉપશાસ્ત્રીય ગાયનશૈલી સાથે**

દીપચંદી

પંજાબી

અદ્દા વગેરે તાલોનો પ્રયોગ થાય છે.

સ્વાધ્યાય**1. નીચે આપેલ જોડકાં જોડો**

(1) વિલંબિત એકતાલ	-	સુગમ સંગીત
(2) કહેરવા	-	ખ્યાલ
(3) દીપચંદી	-	ગરબા
(4) ચૌતાલ	-	હુમરી
(5) હીંચ	-	દુપદ-ધમાર ગાયકી

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તબલાના વિવિધ બોલ તબલા તથા બાંયા પર કેવી રીતે વાગશે તેની નિકાસ વિધિ આપવામાં આવી છે. અઘરા લાગતાં આ બોલો સરળતાથી વિદ્યાર્થી વગાડી શકે તે તેનો હેતુ છે. દરેક ઘરાનામાં બોલોની નિકાસ વિધિ અલગ અલગ હોય છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીની કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખી અહીં દિલ્હી અને અજરાડા ઘરાનાની નિકાસ વિધિ આપવામાં આવી છે. જેથી વિદ્યાર્થીને આ બંને ઘરાનાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

સૌ પ્રથમ આપણા પંજાની આંગળીઓનાં નામ જણાવ્યા છે. જેથી સરળતાથી સમજી શકાય.

અંગૂઠાથી પ્રથમ આંગળી - તર્જની

અંગૂઠાથી બીજી આંગળી - મધ્યમા

અંગૂઠાથી ત્રીજી આંગળી - અનામિકા

અંગૂઠાથી ચોથી આંગળી - કનિષ્ઠિકા

(1) ધેત્ તગીન

ધેત - તબલા ઉપરની સ્યાહી ઉપર ચારે આંગળીઓનો ભેગો આઘાત કરતાંની સાથે બાંયા ઉપર ‘ગે’ વગાડતા આ બોલ ઉત્પન્ન થશે.

ત - તબલા ઉપર તર્જનીથી કિનાર ઉપર આઘાત કરતા ‘ત’ ઉત્પન્ન થશે.

ગી - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાથી આઘાત કરતા ‘ગી’ ઉત્પન્ન થશે.

ન - તબલાની કિનાર ઉપર તર્જનીથી આઘાત કરતા ‘ન’ ઉત્પન્ન થશે.

(2) ધુમકિટ ગદિગન :

ધુમ - ‘ધુ’ અને ‘મ’ અલગ ન વગાડતા બંને સાથે વગાડતા ‘ધુમ’ શબ્દ નીકળશે એટલે કે તબલા ઉપર ચારે આંગળીઓનો સ્યાહી ઉપર આઘાત કરવા સાથે બાંયા ઉપર ‘ગ’ વગાડવાથી ‘ધુમ’ શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

‘કિ’ - બાંયા ઉપર પૂરા પંજાના આઘાતથી સીધા પંજાથી આઘાત કરતાં ‘કિ’ શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

‘ટ’ - તબલા ઉપર સ્યાહીના ભાગે મધ્યમા, અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકાના આઘાતથી ‘ટ’ શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

ગ - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકા બંને આંગળીઓનાં સંયુક્ત આઘાતથી ‘ગ’ શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

દિ - તબલા ઉપર સ્યાહીના ભાગ ઉપર પૂરા પંજાના આઘાતથી એટલે કે ચારે આંગળીઓના હલક પ્રહારથી ‘દિ’ ઉત્પન્ન થશે.

ગ - બાંયા ઉપર મધ્યમા અને અનામિકા બંને આંગળીઓના સંયુક્ત આઘાતથી ‘ગ’ શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

‘ન’ - તબલાની સ્યાહી ઉપર અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકાના પ્રહારથી ‘ન’ શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

(3) ગીડનગતકધા :

- ગી - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાના આઘાતથી 'ગી' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- ડ - તબલા ઉપર સ્યાહીના નીચેના તથા મેદાનથી ઉપરના ભાગ ઉપર અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકાથી આઘાત કરતા 'ડ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ન' - તબલાની કિનાર ઉપર તર્જનીથી આઘાત કરતાં 'ન' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ગ' - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાના સંયુક્ત આઘાતથી 'ગ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ત' - તબલાની સ્યાહી ઉપર ચારે આંગળીઓના આઘાતથી 'ત' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ક' - બાંયાના પૂરા પંજાના આઘાતથી બાંયા ઉપર વાગતા બોલને 'ક' કહેવાશે.
- 'ધા' - તબલા ઉપર તર્જનીથી તથા બાંયા ઉપર મધ્યમા અને અનામિકાના આઘાતથી વાગતા બોલને 'ધા' કહેવાશે.

(4) ગેનાધાડ :

- ગે - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાના ઘાતથી સ્યાહીના ઉપરના ભાગમાં વગાડવાથી 'ગે' ઉત્પન્ન થશે.
- 'ના' - તર્જનીથી તબલાની કિનાર ઉપર વગાડતા 'ના' બોલ ઉત્પન્ન થશે.
- ધા - તર્જનીથી તબલાની કિનાર ઉપર આઘાત કરતા સાથે બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકા દ્વારા સ્યાહીના ઉપરના ભાગે આઘાત કરતા 'ધા' બોલ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ડ' - અનામિકાથી તબલાની સ્યાહીના નીચેના ભાગ તથા મેદાનથી થોડા ઉપરના ભાગ ઉપર આઘાત કરતા 'ડ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

(5) દિનગીનતક :

- દિ - તબલા ઉપર તર્જનીથી સ્યાહીના ભાગ ઉપર હલકા હાથે વગાડતા 'દિ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ન' - તબલા ઉપર અનામિકા દ્વારા સ્યાહીના નીચેના તથા મેદાનથી ઉપરના ભાગ ઉપર આઘાત કરતા 'ન' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ગી' - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાના આઘાતથી સ્યાહીથી થોડા ઉપરના ભાગ ઉપર આઘાત કરતાં 'ગી' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ન' - તબલા ઉપર અનામિકા દ્વારા સ્યાહીના નીચેના તથા મેદાનથી ઉપરના ભાગ ઉપર વગાડતાં 'ન' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ત' - તબલાની કિનાર ઉપર તર્જનીથી આઘાત કરતાં 'ત' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.
- 'ક' - બાંયા ઉપર ખુલ્લા પંજાથી આઘાત કરતાં 'ક' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (1) ‘ધુમકિટ’ બોલ તબલા તથા બાંયા ઉપર કેવી રીતે વગાડવામાં આવે છે ?
- (2) ‘ક’ શબ્દ તબલા જોડીમાં ક્યાં વગાડવામાં આવે છે ?
- (3) ‘ગદિગન’ બોલ તબલા તથા બાંયા ઉપર કેવી રીતે વગાડવામાં આવે છે ?
- (4) અંગૂઠાથી પ્રથમ આંગળીને શું કહેવાય ?
- (5) અંગૂઠાથી ત્રીજી આંગળીને શું કહેવાય ?

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં વિદ્યાર્થીએ ત્રિતાલમાં કેવી રીતે તબલાવાદન કરવાનું હોય છે તેની માહિતી સાથે ઉઠાન-પેશકાર-કાયદા-પલટા, રેલા, ગત ટુકડા, ચક્રધાર, પરન, નૌહક્કા તિહાઈ વગેરેની જાણકારી પણ આપવામાં આવેલ છે. આ સાથે વિદ્યાર્થી 15 મિનિટનું તબલાવાદન કરી શકે એટલો તાલવિસ્તાર નમૂનારૂપે આપેલો છે.

ત્રિતાલ પેશકાર

<u>ધીંકડધીંતા</u>	<u>ડધાધીતા</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધાધીંતા</u>
×			
<u>તીત્ધાગધા</u>	<u>ધીંતાધાતી</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધા તીંતા</u>
2			
<u>તીંકડતીતા</u>	<u>ડતાતીતા</u>	<u>તાકડતાતી</u>	<u>તાતાતીંના</u>
0			
<u>તીત્ધાગધા</u>	<u>ધીંતાધાતી</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધાધીંતા</u>
3			

પલટા

1.	<u>ધીંડધાકડધીં</u>	<u>ડધાકડધીંતા</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધાધીંતા</u>
	×			
	<u>તીત્ધાગધા</u>	<u>ધીંધાધાતી</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધા તીંતા</u>
	2			
	<u>તીંતાકડતીં</u>	<u>ડતાકડતીંતા</u>	<u>તાકડતાતી</u>	<u>તાતાતીંતા</u>
	0			
	<u>તીત્ધાગધા</u>	<u>ધીંધાધાતી</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધા ધીંતા</u>
	3			
2.	<u>ધાધાધીંતા</u>	<u>ધાધાધીંતા</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધા ધીંતા</u>
	×			
	<u>તીત્ધાગધા</u>	<u>ધીંધાધાતી</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધા તીંતા</u>
	2			
	<u>તાતાતીંતા</u>	<u>તાતાતીંતા</u>	<u>તાકડતાતી</u>	<u>તાતાતીંતા</u>
	0			
	<u>તીત્ ધાગધા</u>	<u>ધીંધાધાતી</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધાધીંતા</u>
	2			

તિહાઈ

<u>ધીંકડધીંતા</u>	<u>ડધાધીંતા</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધાધીંતા</u>
×			
<u>તીત્ધાગધા</u>	<u>ધીંતાધાતી</u>	<u>ધાકડધાતી</u>	<u>ધાધાતીંતા</u>
2			

<u>કીટતકતીના</u>	<u>કીટતકતીનતીના</u>	<u>કીનાતાકેતીરકીટ</u>	<u>તાકેતકતીનાકીના</u>	
0				
<u>તીત્ધાગધા</u>	<u>ધીતાધાકડ</u>	<u>ધાધીતાધા</u>	<u>ડકડધાધીતા</u>	ધા
3				x

‘ઉઠાન’

<u>કિટતક</u>	<u>તા</u>	<u>કીટતક</u>	<u>તા</u>	
x				
<u>તીડનાડ</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તાડતીર</u>	<u>કિટતક</u>	
2				
<u>ધેત</u>	<u>ધીરધીર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>ધેતુ</u>	
0				
<u>ધીરધીર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>ધાડતીર</u>	<u>કિટતક</u>	
3				
<u>કિટતક</u>	<u>તા</u>	<u>ધીરધીર</u>	<u>કિટતક</u>	
x				
<u>ધા</u>	<u>તા</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તા</u>	
2				
<u>ધીરધીર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>ધા</u>	<u>તા</u>	
0				
<u>કિટતક</u>	<u>તા</u>	<u>ધિરધિર</u>	<u>કિટતક</u>	ધા
3				x

કાયદા

<u>ધાતી</u>	<u>ધાગે</u>	<u>નધા</u>	<u>તિરકિટ</u>	
x				
<u>ધાતી</u>	<u>ધાગે</u>	<u>તીના</u>	<u>કીના</u>	
2				
<u>તાતી</u>	<u>તાકે</u>	<u>નતા</u>	<u>તિરકિટ</u>	
0				
<u>ધાતી</u>	<u>ધાગે</u>	<u>ધીના</u>	<u>ગીના</u>	
3				

દુગુન

<u>ધાતીધાગે</u>	<u>નધાતિરકિટ</u>	<u>ધાતીધાગે</u>	<u>તીનાકીના</u>	
x				
<u>તાતીતાકે</u>	<u>નતાતિરકિટ</u>	<u>ધાતીધાગે</u>	<u>ધીનાગીના</u>	
2				
<u>ધાતીધાગે</u>	<u>નધા તિરકિટ</u>	<u>ધાતી ધાગે</u>	<u>તીનાકીના</u>	
0				
<u>તાતીતાકે</u>	<u>નતા તીરકીટ</u>	<u>ધાતીધાગે</u>	<u>ધીનાગીના</u>	
3				

પલટા

(1)	ધાતીધાગે x ધાતીધાગે 2 તાતીતાકે 3 ધાતીધાગે 3	નધાતિરકિટ નધાતિરકિટ નતાતિરકિટ નધાતિરકિટ નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે ધાતીધાગે તાતીતાકે ધાતીધાગે ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ ત્રીનાકીના નતાતિરકિટ ધીનાગીના ધીનાગીના
(2)	ધાતીધાગે x ધાતીધાગે 2 તાતીતાકે 0 ધાતીધાગે 3	નધાતિરકિટ નધા તિરકિટ નતા તિરકિટ નતા તિરકિટ નધા તિરકિટ	નધાતિરકિટ ધાતીધાગે નતા તિરકિટ નતા તિરકિટ ધાતી ધાગે	નધા તીરકીટ ત્રીનાકીના ત્રીનાકીના ત્રીનાકીના ધીનાગીના
(3)	ધાતીધાગે x ધાતી ધાગે 2 તાતીતાકે 0 ધાતીધાગે 3	ધીનાગીના નધા તિરકિટ ત્રીનાકીના ત્રીનાકીના નધા તિરકિટ	ધીનાગીના ધાતીધાગે ત્રીનાકીના ત્રીનાકીના ધાતીધાગે	ધીનાગીના ત્રીનાકીના ત્રીનાકીના ત્રીનાકીના ધીનાગીના
(4)	ધાતી ધાગે x ધાતીધાગે 2 તાતીતાકે 0 ધાતીધાગે 3	ધીનાગીના નધાતિરકિટ ત્રીનાકીના નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે ધાતીધાગે તાતીતાકે ધાતીધાગે	ધીનાગીના ત્રીનાકીના ત્રીનાકીના ધીનાગીના
તિહાઈ				
	ધાતીધાગે x ધાડડડ 2	નધાતિરકિટ તિરકિટ	ધાતીધાગે ધાતીધાગે	ધીનાગીના નધાતિરકિટ

<u>ધાતીધાગે</u>	<u>ધીનાગીના</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>તીરકીટ</u>	
0				
<u>ધાતીધાગે</u>	<u>નધાતીરકીટ</u>	<u>ધાતીધાગે</u>	<u>ધીનાગીના</u>	ધા
3				×

ટુકડા-1

<u>તકિટધા</u>	<u>ત્રકધેટે</u>	<u>ધેટેધાગે</u>	<u>ધીનાગીના</u>	
×				
<u>નગનગ</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ગેગેનગ</u>	<u>તીનાકીના</u>	
2				
<u>ગીનકતા</u>	<u>ગેગેતિરકિટ</u>	<u>ધાડકતા</u>	<u>ગીનકતા</u>	
0				
<u>ગેગે તિરકિટ</u>	<u>ધાડકતા</u>	<u>ગીનકતા</u>	<u>ગેગેતિરકિટ</u>	ધા
3				×

ટુકડા-2

<u>ધેતધેત</u>	<u>તાડત્રક</u>	<u>ધેડતાડ</u>	<u>ગેગેતીટ</u>	
×				
<u>કડતીટ</u>	<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડત્રક</u>	<u>ધેડતાડ</u>	
2				
<u>ગેગેતીટ</u>	<u>કડતીટ</u>	<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડત્રક</u>	
0				
<u>ધેડતાડ</u>	<u>ગેગેતીટ</u>	<u>કડતીટ</u>	<u>ગદીગન</u>	ધા
3				×

1-રેલા

<u>ધાડડડ</u>	<u>ધાડતીર</u>	<u>કીટતક</u>	<u>ધાડડડ</u>	
×				
<u>ધાડતીર</u>	<u>કીટતક</u>	<u>તાડતીર</u>	<u>કીટતક</u>	
2				
<u>તાડડડ</u>	<u>તીડતીર</u>	<u>કીટતક</u>	<u>ધાડડડ</u>	
0				
<u>ધાડતીર</u>	<u>કીટતક</u>	<u>ધાડતીર</u>	<u>કીટતક</u>	ધા
3				×

રેલાના પલટા

(1)	<u>ધાડ</u>	<u>ધાડ</u>	<u>ધાડતીર</u>	<u>કીટતક</u>	
	×				
	<u>ધાડ</u>	<u>ધાડ</u>	<u>ધાડતીર</u>	<u>કીટતક</u>	
	2				

	ધાડ (0	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (	
	ધાડતીર (3	કીટતક (	તાડતીર (	કીટતક (	
	તાડ (×	તાડ (	તાડતીર (	કીટતક (	
	તાડ (2	તાડ (	તાડતીર (	કીટતક (	
	ધાડ (0	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (	
	ધાડતીર (3	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (	
(2)	ધાડતીર (×	કીટતક (	ધાડ (	ધાડ (	
	ધાડતીર (2	કીટતક (	ધાડ (	ધાડ (	
	ધાડ (0	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (	
	ધાડતીર (3	કીટતક (	તાડતીર (	કીટતક (	
	તાડતીર (×	કીટતક (	તાડ (	તાડ (	
	તાડતીર (2	કીટતક (	તાડ (	તાડ (	
	ધાડ (0	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (	
	ધાડતીર (3	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (	
(3)	ધાડતીર (×	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (	
	ધાડતીર (2	કીટતક (	ધાડ (	ધાડ (	
	ધાડ (0	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (	
	ધાડતીર (3	કીટતક (	તાડતીર (	કીટતક (	
	તાડતીર (×	કીટતક (	તાડતીર (	કીટતક (	

(4)	તાડતીર (2	કીટતક (	તાડ (	તાડ (
	ધાડ (0	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (
	ધાડતીર (3	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (
	ધાડતીર (×	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (
	ધાડતીર (2	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (
	ધાડ (0	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (
	ધાડતીર (3	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (
	તાડતીર (×	કીટતક (	તાડતીર (	કીટતક (
	તાડતીર (2	કીટતક (	તાડતીર (	કીટતક (
	ધાડ (0	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (
	ધાડતીર (3	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (
	નિહાઈ			
	ધાડ (×	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (
	ધાડતીર (2	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (
	ધા (0	ડ (	તીર (	કીટ (
	ધાડ (3	ધાડતીર (	કીટતક (	ધાડ (
	ધાડતીર (×	કીટતક (	ધાડતીર (	કીટતક (
	ધા (2	ડ (	તીર (	કીટ (

ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	
0				
ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક	ધા
3				×

2-રેલા

ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	
×				
ધાડતીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક	
2				
તાડતીટ	કીટતક	તીરતીર	કીટતક	
0				
ધાડતીર	કીટતક	ધીંડનાડ	ધીડનગ	ધા
3				×

પલટા

(1)	ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	
	×				
	ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	
	2				
	ધાડ તીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	
	0				
	ધાડ તીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક	
	3				
	તાડતીર	કીટતક	તીરતીર	કીટતક	
	×				
	તાડતીર	કીટતક	તીરતીર	કીટતક	
	2				
	ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	
	0				
	ધાડતીર	કીટતક	ધીંડનાડ	ધીડનગ	
	3				

પલટા-2

ધાડતીર ×	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
ધીરધીર 2	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
ધાડતીર 0	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
ધાડતીર 3	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક
તાડતીર ×	કીટતક	તીરતીર	કીટતક
તીરતીર 2	કીટતક	તીરતીર	કીટતક
ધાડતીર 0	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
ધાડતીર 3	કીટતક	ધીંડનાડ	ધીડનગ

પલટા-3

ધાડતીર ×	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
ધીરધીર 2	કડતડ	ધીરધીર	કીટતક
ધાડતીર 0	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
ધાડતીર 3	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક
તાડતીર ×	કીટતક	તીરતીર	કીટતક
તીરતીર 2	કડતડ	તીરતીર	કીટતક
ધાડતીર 0	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
ધાડતીર 3	કીટતક	ધીંડનાડ	ધીડનગ

તિહાઈ

ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	
×				
ધાડતીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક	
2				
ધાડ	ડડ	ધીરધીર	કીટતક	
0				
ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	
3				
ધાડતીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક	
×				
ધાડ	ડડ	ધીરધીર	કીટતક	
2				
ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	
0				
ધાડતીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક	ધા
3				×

કાયદા

ધાતી	ટધા	તીટ	ધાધા	તીટ	ધાગે	તીંના	કીના
×				2			
તાતી	ટતા	તીટ	ધાધા	તીટ	ધાગે	ધીના	ગીના
0				3			

દુગુન

ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
×			
તાતીટતા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીંનાગીના
2			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
0			
તાતીટતા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીંનાગીના
3			

1 - પલટા

ધાતીટધા	તીટધાધા	ધાતીટધા	તીટધાધા
×			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
2			
તાતીટતા	તીટતાતા	તાતીટતા	તીટતાતા
0			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીંનાગીના
3			

2 - પલટા

ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાધા	તીટ ધાધા
×			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
2			
તાતીટતા	તીટતાતા	તીટતાતા	તીટતાતા
0			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીંનાગીના
3			

3-પલટા

ધાતીટધા	તીટતીટ	ધાતીટધા	તીટતીટ
×			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
2			
તાતીટતા	તીટતીટ	તાતીટતા	તીટતીટ
0			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીંનાગીના
3			

4-પલટા

ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટતીટ	તીટતીટ
×			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
2			
તાતીટતા	તીટતાતા	તીટતીટ	તીટતીટ
0			
ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીંનાગીના
3			

તિહાઈ

ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના	
×				
ધાડધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના	ધાડધાધા	
2				
તીટધાગે	ધીનાગીના	ધા	ધાતીટધા	
0				
તીટધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના	ધાડધાધા	
3				
તીટધાગે	ધીનાગીના	ધાડધાધા	તીટધાગે	
×				
ધીનાગીના	ધા	ધાતીટધા	તીટધાધા	
2				
તીટધાગે	ધીનાગીના	ધાડધાધા	તીટધાગે	
0				
ધીનાગીના	ધાડધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના	ધા
3				×

ગત

ધાડગદીગન	ધાડગદીગન	ધાડગદીગન	તકતકતક	
×				
તકીટધાડડ	તકીટધાડડ	તકીટધાડડ	તાડતાડતાડ	
2				
કડતીટકડ	તીટકડતીટ	ધાડધાડધાડ	દીડદીડદીડ	
0				
નાડનાડનાડ	તકતકતક	ધાડગીનધાડ	ગીનધાડગી	
3				
તાડકતીકન	તાડકતીકન	તાડકતીકન	તકતકતક	
×				
તકીટતાડડ	તકીટતાડડ	તકીટતાડડ	તાડતાડતાડ	
2				
કડતીટકડ	તીટકડતીટ	ધાડધાડધાડ	દીડદીડદીડ	
0				
નાડનાડનાડ	તકતકતક	ધાડગીનધાડ	ગીનધાડગીન	ધા
3				×

ઉપરની ગત પંજાબ ઘરાનાની છે. જેમાં ત્રણ ત્રણ બોલોનો સમાવેશ છે. ‘ગત’ મૂળલય તથા દુગુન કરવાની રહેશે.

ફરમાયશી ચક્રધાર

ધાડન ×	ધેતેટ ×	ધાત્રક ×	ધેતેટ ×
કડધેત 2	ધેતેટ 0	દીગદી 3	નાડડ 0
કડતીટ 0	ગેગેતીટ 3	ધાત્રકધે ×	તેટકત 2
ધીરધીરકીટતક 3	નાતીરકીટતક ×	નાતીરકીટતક 2	તકકડાન 0
ધા ×	ધીરધીરકીટતક 2	નાતીરકીટતક 0	નાતીરકીટતક 3
તકકડાન 2	ધા 0	ધીરધીરકીટતક 3	નાતીરકીટતક ×
નાડતીરકીટતક 0	તકકડાન 3	ધા ×	ધાડન 2
ધેતેટ 3	ધાત્રક ×	ધેતેટ 2	કડધેત 0
ધેતેટ ×	દીગદી 2	નાડડ 0	કતૂતીટ 3
ગેગેતીટ 2	ધાગકધે 0	તેટકત 3	ધીરધીરકીટતક ×
નાતીરકીટતક 0	નાતીરકીટતક 3	તકકડાન ×	ધા 2
ધીરધીરકીટતક 3	નાતીરકીટતક ×	નાતીરકીટતક 2	તકકડાન 0
ધા ×	ધીરધીરકીટતક 2	નાતીરકીટતક 0	નાડતીરકીટતક 3
તકકડાન 2	ધા 0	ધાડન 3	ધેતેટ ×
ધાત્રક 0	ધેતેટ 3	કડધેત ×	ધેતેટ 2
દીગદી 3	નાડડ ×	કડતીટ 2	ગેગેતીટ 0
ધાત્રકધે ×	તેટકત 3	ધીરધીરકીટતક ×	નાતીરકીટતક 2

<u>નાતીરકીટતક</u>	<u>તક્કડાન</u>	<u>ધા</u>	<u>ધીરધીરકીટતક</u>	
2				
<u>નાડતીરકીટતક</u>	<u>નાડતીરકીટતક</u>	<u>તક્કડાન</u>	<u>ધા</u>	
0				
<u>ધીરધીરકીટતક</u>	<u>નાડતીરકીટતક</u>	<u>નાડતીરકીટતક</u>	<u>તક્કડાન</u>	ધા
3				×

કમાલી ચક્રધાર

<u>ધેત</u>	<u>ધેત</u>	<u>તીટ</u>	<u>તીટ</u>	
×				
<u>તીટ</u>	<u>તીટ</u>	<u>ધીંડ</u>	<u>તીટ</u>	
2				
<u>કતી</u>	<u>ટધા</u>	<u>ડન</u>	<u>ધાડ</u>	
0				
<u>તીટ</u>	<u>કતા</u>	<u>ગદી</u>	<u>ગન</u>	
3				
<u>ધા</u>	<u>ધા</u>	<u>ધા</u>	<u>ડ</u>	
×				
<u>ડ</u>	<u>તીટ</u>	<u>કતા</u>	<u>ગદી</u>	
2				
<u>ગન</u>	<u>ધા</u>	<u>ધા</u>	<u>ધા</u>	
0				
<u>ડ</u>	<u>ડ</u>	<u>તીટ</u>	<u>કતા</u>	
3				
<u>ગદી</u>	<u>ગન</u>	<u>ધા</u>	<u>ધા</u>	
×				
<u>ધા</u>	<u>ડ</u>	<u>ધેત</u>	<u>ધેત</u>	
2				
<u>તીટ</u>	<u>તીટ</u>	<u>તીટ</u>	<u>તીટ</u>	
0				
<u>ધીંડ</u>	<u>તીટ</u>	<u>કતી</u>	<u>ટધા</u>	
3				
<u>ડન</u>	<u>ધાડ</u>	<u>તીટ</u>	<u>કતા</u>	
×				

ગદી (2	ગન (0	ધા (3	ધા (0	ધા ×
ધા (0	ડ (3	ડ (0	તીટ (3	
કતા (3	ગદી (0	ગન (3	ધા (0	
ધા (×	ધા (×	ડ (×	ડ (×	
તીટ (2	કતા (0	ગદી (3	ગન (0	
ધા (0	ધા (3	ધા (0	ડ (3	
ધેત (3	ધેત (0	તીટ (3	તીટ (0	
તીટ (×	તીટ (×	ધીડ (×	તીટ (×	
કતી (2	ટધા (0	ડન (3	ધાડ (0	
તીટ (0	કતા (3	ગદી (0	ગન (3	
ધા (3	ધા (0	ધા (3	ડ (0	
ડ (×	તીટ (×	કતા (×	ગદી (×	
ગન (2	ધા (0	ધા (3	ધા (0	
ડ (0	ડ (3	તીટ (0	કતા (3	
ગદી (3	ગન (0	ધા (3	ધા (0	

પરન : 1

ધીટધીટ (×	ધાગેતીટ (×	કડધેતીટ (×	ધાગેતીટ (×
કડધેતીટ (2	કડધેતીટ (2	કડધેતીટ (2	ધાગેતીટ (2

<u>ધાગેતીટ</u>	<u>તાગેતીટ</u>	<u>કડધેતીટ</u>	<u>ધાગેતીટ</u>	
0				
<u>ધાગેતીટ</u>	<u>તાગેતીટ</u>	<u>કડધેતીટ</u>	<u>ધાગેતીટ</u>	
3				
<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડગદી</u>	<u>ગનધાડ</u>	<u>ગદીગન</u>	
×				
<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડગદી</u>	
2				
<u>ગનધાડ</u>	<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	
0				
<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડગદી</u>	<u>ગનધાડ</u>	<u>ગદીગન</u>	ધા
3				×

પરન : 2

<u>તકીટધા</u>	<u>ડડધાડ</u>	<u>ધાડકીડ</u>	<u>ધાડધાડ</u>	
×				
<u>ત્રકધેત</u>	<u>ધેત્રધેત્ર</u>	<u>ગદીગન</u>	<u>ગદીગન</u>	
2				
<u>ધાડધાડ</u>	<u>ત્રકધેત</u>	<u>તગડન</u>	<u>ધાડત્રક</u>	
0				
<u>ધેતતગ</u>	<u>ડનધાડ</u>	<u>ત્રકધેત</u>	<u>તગડન</u>	ધા
3				×

નૌહક્કા તિહાઈ

<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડગદી</u>	<u>ગનધાડ</u>	<u>ગદીગન</u>	
×				
<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડગદી</u>	
2				
<u>ગનધાડ</u>	<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	
0				
<u>ગદીગન</u>	<u>ધાડગદી</u>	<u>ગનધાડ</u>	<u>ગદીગન</u>	ધા
3				×

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (1) ત્રિતાલમાં એક નૌલકકા તિહાઈ બનાવો.
- (2) ત્રિતાલમાં એક રેલો બનાવો.
- (3) ત્રિતાલમાં એક પરન બનાવો.
- (4) ત્રિતાલમાં એક કાયદો બનાવો.
- (5) ત્રિતાલમાં એક તિહાઈ બનાવો.
- (6) ત્રિતાલમાં એક ચક્રધાર તૈયાર કરો.
- (7) ત્રિતાલમાં 15 મિનિટ સુધી વાદન કરવાની ક્ષમતા જરૂરી છે.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તાલ રૂપકમાં એક કાયદો, ત્રણ પલટા, બે કિસ્મ, બે ટુકડા અને એક ચક્રદાર આપવામાં આવેલ છે. જેથી વિદ્યાર્થી રૂપક તાલમાં વાદન કરવાની સામાન્ય ક્ષમતા કેળવી શકે.

કાયદો-1

ધાડનધા ×	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા 2	તીધાગેન	ધાતીધાગે 3	તીનાકીના
તાડનતા ⊗	તીતાકેન	તીનાકેન	ધાડનધા 2	તીધાગેન	ધાતીધાગે 3	ધીનાગીના તી ⊗

પલટા નં. 1

ધાડનધા ⊗	તીધાગેન	ધાડનધા	તીધાગેન 2	ધાડનધા	તીધાગેન 3	ધીનાગીના
ધાડનધા ⊗	તીધાગેન	ધીનાગેન	ધાડનધા 2	તીધાગેન	ધાતીધાગે 3	તીનાકીના
તાડનતા ⊗	તીતાકેન	તાડનતા	તીતાકેન 2	તાડનતા	તીતાકેન 3	તીનાકીના
ધાડનધા ⊗	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા 2	તીધાગેન	ધાતીધાગે 3	ધીનાગીના

પલટા નં. 2

ધાતીધાગે ⊗	ધીનાગીના	ધીનાગીના	ધાડનધા 2	તીધાગેન	ધાતીધાગે 3	ધીનાગીના
ધાડનધા ⊗	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા 2	તીધાગેન	ધાતીધાગે 3	ધીનાગીના
તાતીતાકે ⊗	તીનાકીના	તીનાકીના	તાડનતા 2	તીતાકેન	તાતીતાકે 3	તીનાકીના
ધાડનધા ⊗	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા 2	તીધાગેન	ધાતીધાગે 3	ધીનાગીના

પલટા નં. 3

ધાગેધીના	ગીનાધાગે	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીન
⊗			2		3	
ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	તીનાકીના
⊗			2		3	
તાકેતીના	કીનાતાકે	તીનાકીન	તાડનતા	તીતાકેન	તાતીતાકે	તીનાકીના
⊗			2		3	
ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીન
⊗			2		3	

તિહાઈ

ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધા	ધાડનધા	તીધાગેન
⊗			2		3	
ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધા	ધાડનધા	તીધાગીન	ધાતીધાગે	ધીનાગીના
⊗			2		3	તી

કિસ્મ 1

(1)	તી	તી	નાના	ધીધી	નાના	ધીધી	નાના
⊗				2		3	
(2)	તી	તી	ત્રક	ધીડત્રક	ધીના	નાધી	ધીના
⊗				2		3	

ટુકડા નં. 1

ધીતધેત	તીટતીટ	તીટતીટ	ધીડતીટ	કતીટધા	ડનધાડ	તીટકત
⊗			2		3	
ગદીગન	ધા	તીટકત	ગદીગન	ધા	તીટકત	ગદીગન
⊗			2		3	તી

ટુકડા નં. 1

ધાગેતીટ	તાકેતીટ	કડધાકડ	ધાડકીટતક	દીડદીડ	નાનાનાના	કતીડધા
⊗			2		3	
ડકડત	ધા	કતીટધા	ડકડત	ધા	કતીટધા	ડકડત
⊗			2		3	તી

ચક્રધાર-1

<u>ધાડધાડ</u> ⊗	<u>દોડદોડ</u>	<u>નાડનાડ</u>		<u>તીટતીટ</u> 2	<u>કતીટધા</u>		<u>તીટકત</u> 3	<u>ધાડકત</u>	
<u>ધાડકત</u> ⊗	<u>ધાડડ</u>	<u>ડડડ</u>		<u>ધાડધાડ</u> 2	<u>દોડદોડ</u>		<u>નાડનાડ</u> 3	<u>તીટતીટ</u>	
<u>કતીટધા</u> ⊗	<u>તીટકત</u>	<u>ધાડકત</u>		<u>ધાડકત</u> 2	<u>ધાડડ</u>		<u>ડડડ</u> 3	<u>ધાડધાડ</u>	
<u>દોડદોડ</u> ⊗	<u>નાડનાડ</u>	<u>તીટતીટ</u>		<u>કતીટધા</u> 2	<u>તીટકત</u>		<u>ધાડકત</u> 3	<u>ધાડકત</u>	

તી
⊗

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (1) રૂપક તાલમાં એક કિસ્મ તૈયાર કરો.
- (2) રૂપક તાલમાં એક ટુકડો તૈયાર કરો.
- (3) રૂપક તાલમાં એક કાયદો, ટુકડો, ચક્રધાર વગાડવાની તૈયારી કરવાની રહેશે.
- (4) રૂપક તાલમાં એક તિલાઈ બનાવો.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં ઝપતાલમાં એક કાયદો-ત્રણ પલટા સાથે તિહાઈ, બે ટુકડા તથા એક ચક્રદાર વગાડી શકાય તે અંગેની માહિતી આપેલ છે. આથી વિદ્યાર્થી ઝપતાલમાં તબલાવાદન કરવાની સામાન્ય ક્ષમતા કેળવી શકે.

કાયદો

ધાડનધા	તીધાગેન	ધાડનધા	તીધાગેન	તીનાકીના	
×		2			
તાડનતા	તીતાકેન	ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધી
0		3			×

પલટા નં. 1

ધાડનધા	તીધાગેન	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાડનધા	
×		2			
તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	તીનાકીના	
0		3			
તાડનતા	તીતાકેન	તાડનતા	તીતાકેન	ધાડનધા	
×		2			
તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	
0		3			

પલટા નં. 2

ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધાડનધા	
×		2			
તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	તીનાકીના	
0		3			
તાતીતાકે	તીનાકીના	તાતીતાકે	તીનાકીના	ધાડનધા	
×		2			
તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	
0		3			

પલટા નં. 3

ધાતીધાગે	નધાતીધા	ગેનધાગે	ધીનાગીના	ધાડનધા	
×		2			

તીધાગેન 0	ધીનાગીના 0	ધાડનધા 3	તીધાગેન 0	તીનાકીના 0
તાતીતાકે ×	નતાતીતા 0	કેનતાકે 2	તીનાકીના 0	ધાડનધા 3
તીધાગેન 0	ધીનાગીના 0	ધાડનધા 3	તીધાગેન 0	ધીનાગીના 0

તિહાઈ

ધાડનધા ×	તીધાગેન 0	ધાતીધાગે 2	ધીનાગીના 0	કતધાડ 0
નધાડન 0	ધા 0	ધાડનધા 3	તીધાગેન 0	ધાતીધાગે 0
ધીનાગીના ×	કતધાડ 0	નધાડન 2	ધા 0	ધાડનધા 0
તીધાગેન 0	ધાતીધાગે 0	ધીનાગીના 3	કતધાડ 0	નધાડન 0

ધી
×

ટુકડા નં. 1

ધાધા ×	ધાદી 0	દીદી 2	નાના 0	નાડતીટ 0
તીટતીટ 0	કતીટધા 0	તીટકતી 3	ટધાતીટ 0	કતીટધા 0
તીટકત ×	ધાડકત 0	ધાડકત 2	ધાડતાડ 0	કતધાડ 0
કતધાડ 0	કતધાડ 0	તાડકત 3	ધાડકત 0	ધાડકત 0

ધી
×

ટુકડા નં. 2

ધીટતીટ ×	ધાગેતીટ 0	કડધેતીટ 2	ધાગેતીટ 0	કડધેતીટ 0
કડધેતીટ 0	કતાકતા 0	ધાડડડ 3	ડડકત 0	ગદીગન 0
ધાડકત ×	ધાડકત 0	ધાડકતા 2	ગદીગન 0	ધાડકત 0
ધાડકત 0	ધાડકત 0	ગદીગન 3	ધાડકત 0	ધાડકત 0

ધી
×

		ચક્રદાર				
<u>ધાતીરકીટતક</u>	<u>તાડતીરકીટતક</u>	<u>ધીટધીટ</u>	<u>ધીડનગ</u>	<u>કડધાકડ</u>		
×		2				
<u>ધાડકત</u>	<u>ધાતીરકીટતક</u>	<u>તાતીરકીટતક</u>	<u>તકકડાન</u>	<u>ધાડધાડતીર</u>		
0		3				
<u>કીટતકતાડતીક</u>	<u>કીટતકતક</u>	<u>કડાનધા</u>	<u>ધાતીરકીટતક</u>	<u>તાતીરકીટતક</u>		
×		2				
<u>તકકડાન</u>	<u>ધા</u>	<u>ધાતીરકીટતક</u>	<u>તાડતીરકીટતક</u>	<u>ધીટધીટ</u>		
0		3				
<u>ધીડનગ</u>	<u>કડધાકડ</u>	<u>ધાડકત</u>	<u>ધાતીરકીટતક</u>	<u>તાતીરકીટતક</u>		
×		2				
<u>તકકડાન</u>	<u>ધાડધાડતીર</u>	<u>કીટતકતાડતીર</u>	<u>કીટતકતક</u>	<u>કડાનધા</u>		
0		3				
<u>ધાતીરકીટતક</u>	<u>તાડતીરકીટતક</u>	<u>તકકડાન</u>	<u>ધા</u>	<u>ધાતીરકીટતક</u>		
×		2				
<u>તાડતીરકીટતક</u>	<u>ધીટધીટ</u>	<u>ધીડનગ</u>	<u>કડધાકડ</u>	<u>ધાડકત</u>		
0		3				
<u>ધાતીરકીટતક</u>	<u>તાડતીરકીટતક</u>	<u>તકકડાન</u>	<u>ધાડધાડતીર</u>	<u>કીટતકતાડતીર</u>		
×		2				
<u>કીટતકતક</u>	<u>કડાનધા</u>	<u>ધાતીરકીટતક</u>	<u>તાડતીરકીટતક</u>	<u>તકકડાન</u>	ધી	
0		3			×	

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (1) ઝપતાલમાં એક કાયદો તથા એક પલટો તૈયાર કરો.
- (2) ઝપતાલમાં એક ટુકડો તૈયાર કરો.
- (3) ઝપતાલમાં એક કાયદો બનાવો.
- (4) ઝપતાલમાં એક કાયદો, ટુકડો તથા એક ચક્રદાર વગાડવાની ક્ષમતા કેળવવાની રહેશે.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તાલ-દાદરા અને કહેરવામાં ત્રણ લગ્ગી અને ત્રણ તિહાઈ લિપિબદ્ધ કરેલ છે. વિદ્યાર્થી કહેરવા-દાદરા જેવા તાલોમાં સારી રીતે સંગત કરી શકે તે તેનો મુખ્ય હેતુ છે.

તાલ - દાદરા લગ્ગી

(1)	ધાતી x	ધાધા x	તીના x	તાતી 0	ધાધા x	ધીના x	ધા x
(2)	ધાગે x	ધીના x	ગીના x	તાકે 0	ધીના x	ગીના x	ધા x
(3)	ધાતી x	ધાતી x	ગીના x	તાતી 0	ધાતી x	ગીના x	ધા x

તિહાઈ

(1)	ધાતી x	ધાધા x	તીના x	તાતી 0	ધાધા x	ધીના x	
	ધા x	ડ x	ડ x	ધાતી 0	ધાધા x	તીના x	
	તાતી x	ધાધા x	ધીના x	ધા 0	ડ x	ડ x	
	ધાતી x	ધાધા x	તીના x	તાતી 0	ધાધા x	ધીના x	ધા x
(2)	ધાતી x	ધાડ x	ડધા x	તીધા 0	ડડ x	ધાતી x	ધા x
(3)	ધાધા x	ધાડ x	ડધા x	ધાધા 0	ડડ x	ધાધા x	ધા x

કહેરવા તાલમાં લગ્ગી

(1)	ધી x	ડ x	તા x	તા x	કી 0	ડ x	ધા x	તા x	ધા x
(2)	ધાતી x	ધાગે x	ધીના x	ગીના x	તાતી 0	તાકે x	ધીના x	ગીના x	ધા x
(3)	ધાતી x	ગેગે x	તક x	ધીન x	તાતી 0	કેકે x	તક x	ધીન x	ધા x

તિહાઈ

- (1) $\begin{array}{cccc|cccc} \text{કત} & \text{ધાડ} & \text{નધા} & \text{ડન} & \text{ધાડ} & \text{ડડ} & \text{કત} & \text{ધાડ} \\ \times & & & & 0 & & & \end{array}$
- $\begin{array}{cccc|cccc|c} \text{નધા} & \text{ડન} & \text{ધાડ} & \text{ડડ} & \text{કત} & \text{ધાડ} & \text{નધા} & \text{ડન} & \text{ધા} \\ \times & & & & 0 & & & & \times \end{array}$
- (2) $\begin{array}{cccc|cc} \text{ધાતીગેગે} & \text{તકધીન} & \text{ધા} & \text{ધાતીગેગે} & \text{તકધીન} & \text{ધા} \\ \times & & & 0 & & \end{array}$
- $\begin{array}{cccc|cc} \text{ધાતીગેગે} & \text{તકધીન} & \text{ધા} & \text{ધાતીગેગે} & \text{તકધીન} & \text{ધા} \\ \times & & & & & \end{array}$
- (3) $\begin{array}{cccc|cc} \text{ધાતીધાતી} & \text{ધાધાતીના} & \text{ધા} & \text{ધાતીધાતી} & \text{ધાધાતીના} & \text{ધા} \\ \times & & & 0 & & \end{array}$
- $\begin{array}{cccc|cc} \text{ધાતીધાતી} & \text{ધાધાતીના} & \text{ધા} & \text{ધાતીધાતી} & \text{ધાધાતીના} & \text{ધા} \\ \times & & & & & \end{array}$

સ્વાધ્યાય

1. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવું.

- (1) કહેરવા તાલમાં બે લગ્ગી તથા તિહાઈ બનાવો.
- (2) દાદરા તાલમાં બે લગ્ગી તથા તિહાઈ તૈયાર કરો.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં ગુજરાતના લોકવાદ્યો જેવા કે ત્રાંસા, નોબત, મંજીરા, મોરલી, પિપૂડી, ઢોલ, ઢોલક જેવા વિવિધ વાદ્યોનો ઉપયોગ કઈ રીતે થાય છે અને આ વાદ્યોને વગાડવાની વિધિ આપવામાં આવી છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને લોકવાદ્યોની પૂરેપૂરી માહિતી પ્રાપ્ત થશે અને એમના જ્ઞાનમાં વધારો થશે.

ગુજરાતના લોકવાદ્યો :

- (1) **ત્રાંસા** : ત્રાંબા અથવા પિત્તળના બનેલા આ વાદ્યનો ઉપયોગ બે હાથથી કરવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ મંદિરમાં, ભવાઈમાં કરવામાં આવે છે.
- (2) **નોબત** : ચામડાથી મઢેલ વાદ્ય છે. આ વાદ્યના બે ગોળ ભાગ હોય છે અને લાકડીની મદદ લઈને બે હાથથી વગાડવામાં આવે છે. નોબતનો ઉપયોગ મંગલવાદ્ય જેવા કે શહનાઈની સાથે આવે છે. નોબત એ પ્રાચીન વાદ્ય પ્રકાર છે. રાજમહેલો અને મંદિરમાં પણ નોબત વગાડવામાં આવે છે.
- (3) **મંજીરા** : ત્રાંબા, પિત્તળ જેવી ધાતુમાંથી બનાવેલ વાદ્યનો ઉપયોગ બે હાથથી કરવામાં આવે છે. મંજીરાના રણકારથી ગાવામાં સહાય થાય છે. મંજીરાનો ઉપયોગ પ્રાર્થના, ભજનમાં વધુ કરવામાં આવે છે.
- (4) **મોરલી** : અતિ પ્રાચીન એવું આ વાદ્ય વાંસમાંથી બનાવવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ લોકસંગીતમાં વધુ કરવામાં આવે છે. વાંસમાં છિદ્રો પાડીને સ્વરની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ આ વાદ્ય મહત્વનું વાદ્ય છે.
- (5) **પિપૂડી** : પિપૂડી એ લાકડામાંથી બનાવેલ વાદ્ય છે. આ વાદ્યનો લોકગીતમાં વધુ ઉપયોગ થાય છે. રાસ, ભવાઈ, લોક-નૃત્ય વગેરેમાં ખૂબ જ ઉપયોગી વાદ્ય છે.
- (6) **ઢોલ** : ગોળ આકારના લાકડાના ખોલને બંને બાજુએ ચામડાથી મઢીને લાકડીની સહાયથી વગાડવામાં આવે છે. આ વાદ્યને રાસ, લોકગીત, ગરબા, લોકનૃત્યમાં વગાડવામાં આવે છે.
- (7) **ઢોલક** : ગોળ પરંતુ ઢોલ કરતાં નાના આકારના લાકડાના ખોલને બંને બાજુ ચામડાથી મઢવામાં આવે છે. આ વાદ્યને બંને હાથથી પણ વગાડવામાં આવે છે. ગુજરાતના લોકગીતો જેવા કે ગરબા, ભજન, લોકગીત, વગેરેમાં ઢોલકનો ઉપયોગ ખૂબ જ થાય છે.

વાદ્ય અને વાદ્યકારો

(1) **સિતાર વાદકો :**

(1) ઉસ્તાદ અલ્લાઉદ્દીનખાં	(4) ઉસ્તાદ શાહીદ પરવેઝ	(7) પંડિત રવિશંકર
(2) ઉસ્તાદ વિલાયતખાં	(5) વિદુષી મંજુબેન મહેતા	
(3) પંડિત નિખિલ બેનર્જી	(6) વિદુષી કલ્યાણી રોય	

(2) **બાંસુરી વાદકો :**

(1) પં. પન્નાલાલ ઘોષ	(3) શ્રી રઘુનાથ શેઠ	(5) પંડિત વિજય રાઘવરાય
(2) પં. હરિપ્રસાદ ચૌરસિયા	(4) શ્રી રોનુ મજમુદાર	

(3) **સંતુરવાદકો :**

(1) પં. શિવકુમાર શર્મા	(2) પં. ભજન સોપારી	(3) શ્રી ઉલ્લાસ બાપટ

(4) **શહનાઈ વાદકો :**

(1) પં. રામલાલ	(3) પં. દયાશંકર	(5) ઉ. બિસ્મિલ્લાખાં
(2) પં. અનંતલાલ	(4) પં. ભાગવત	(6) પંડિતા બાગેશ્રીદેવી

(5) સરોદ વાદકો :

(1) ઉ. વિલાયતખાં	(3) ઉ. અમજદઅલી ખાં	(5) શરણરાની માથુર
(2) ઉ. અલીઅકબરખાં	(4) ઝરીન દારૂવાલા	

(6) સારંગી વાદકો :

(1) પં. રામનારાયણ	(3) અરુણાનારાયણ
(2) ઉ. સુલતાનખાં	(4) ઉ. ગુલાબખાં

(7) વાયોલિન વાદકો :

(1) પં. વી. જી. જોગ	(3) શ્રીમતી એન. રાજમ્	(5) વી. સી. રાનડે
(2) પં. ડી. કે. દાતાર	(4) ગજાનન રાવ જોષી	(6) એમ. એસ. ગોપાલકિષ્નન

(8) ગીટાર વાદકો

(1) પં. બ્રીજભૂષણ કાબરા	(2) પં. વિશ્વમોહન ભટ્ટ

(9) હાર્મોનિયમ વાદકો

(1) પં. ગણપતરાવ ભૈયા	(3) ગોસ્વામી દ્વારકેશ લાલજી મહારાજ	(5) પં. અપ્પા જલગાંવકર
(2) પં. ગોવિંદરાય ટેંબે	(4) ગોસ્વામી રસિકરાયજી મહારાજ	

(10) તબલા વાદકો :

(1) ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં	(6) ઉસ્તાદ અલ્લારખાં	(11) પંડિત મધુકર ગુરવ
(2) ઉસ્તાદ અહમદજાન ચિરકવા	(7) ઉસ્તાદ ઝાકીરહુસેન	(12) પંડિત નંદન મહેતા
(3) પંડિત કંઠે મહારાજ	(8) ઉસ્તાદ લતીફ એહમદ	(13) ઉસ્તાદ હિદાયતખાં
(4) પંડિત કિશન મહારાજ	(9) ઉસ્તાદ શફાત એહમદ	
(5) પંડિત સામતાપ્રસાદ	(10) પંડિત સુધીરકુમાર સક્સેના	

(11) પખાવજ વાદકો :

(1) પંડિત આદિત્યરામજી	(3) કુ. ચિત્રાંગના અગલે	(5) પંડિત નાના પાનસે
(2) ગીતાબહન	(4) કુ. પૂર્વાનરેશ	(6) પંડિત કુદઉસીલ

દેશ્ય શ્રાવ્ય સાધનો અને કમ્પ્યુટરની મદદથી સંગીત શિક્ષણ

- (1) ટેલિવિઝન : ટેલિવિઝન પરથી અલગ અલગ ચેનલ પરથી પ્રસારિત થતા સંગીતના કાર્યક્રમોમાં કલાકાર રાગની તાલની પ્રસ્તુતિ કેવી રીતે કરે છે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ પોતાની કલામાં વધારો કરી શકે છે.
- (2) રેડિયો : આ માધ્યમ દ્વારા આકાશવાણીના કાર્યક્રમોની અને સંગીત સમારોહની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ સમય પ્રમાણે રાગોનું પ્રસ્તુતીકરણ થતું હોવાથી સમય પ્રમાણેના રાગોની પણ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. તબલા વાદનની પ્રસ્તુતિ અલગ અલગ કલાકારો દ્વારા થતી હોવાથી દરેક ઘરાનાની પણ વાદન શૈલી સાંભળવા મળે છે. આમ દરેક પ્રકારની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.
- (3) ટેપરેકોર્ડર : આ માધ્યમથી વિદ્યાર્થી પોતાનું ધ્વનિ રેકોર્ડ કરી પોતાનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. અનેક કલાકારોની કેસેટ સાંભળી જુદા જુદા ઘરાનાની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.
- (4) મેટ્રોનમ : લયની સમજણ માટે આ સાધનનો ઉપયોગ થાય છે અને લય પરનું પ્રભુત્વ આ માધ્યમથી પ્રાપ્ત થાય છે.

- (5) **માઈક્રોફોન :** વિદ્યાર્થી માઈક્રોફોનના ઉપયોગથી નાદની ગુણવત્તાની જાણકારી મેળવી શકે છે. પોતાને ગાયન-વાદન કરતી વખતે વોલ્યુમરેંજ અને ટ્રિબલનો ખ્યાલ આવી શકે છે.
- (6) **ચલચિત્ર :** પ્રાદેશિક કે હિન્દી ચલચિત્રોમાં આવતા શાસ્ત્રીય રાગો આધારિત ગાયન અને નૃત્યો દર્શાવીને ભારતીય સંગીતના ઉચ્ચ કોટિના કલાકારોની ગાયન શૈલીને સમજી શકાય તેમજ તેમાં ઉપયોગી તાલના ઠેકાને કેવી રીતે વગાડવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.
- (7) **કમ્પ્યુટર :** આ માધ્યમના ઉપયોગથી જુદા જુદા ધ્વનિ, ધૂનો, રાગો તથા જુદી જુદી લયકારીની રચના થઈ શકે છે.
- (8) **ઈન્ટરનેટ :** ઈન્ટરનેટ દ્વારા જરૂરી જાણકારી થોડા સમયમાં વિપુલ માત્રામાં પ્રાપ્ત થાય છે. વિવિધ દેશો, પ્રાંતોના લોકસંગીત, શાસ્ત્રીય સંગીતની સૈદ્ધાંતિક અને ક્રિયાત્મક બાબતોની વિસ્તૃત જાણકારી અને માહિતીનું આદાન-પ્રદાન થઈ શકે છે.

સ્વાધ્યાય

1. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવું.

- (1) ગુજરાતના પ્રખ્યાત લોકવાદના ચિત્રોનો સંગ્રહ કરી ચાર્ટ બનાવો.
- (2) અલગ અલગ વાદ્યકારોના ફોટોગ્રાફ એકઠા કરી ચાર્ટ બનાવો.
- (3) સંગીત શિક્ષણ માટે ઉપયોગી આધુનિક ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનોના ચિત્રોનો ચાર્ટ બનાવો.

* * *